

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2024, 13: 157-187

Fecrü'l-İslâm'da Hadis Tenkîdi

Ḥadīth Criticism in Fajru'l-Islâm

تقد الحديث الشريف في فجر الإسلام

Ali Karakaş

Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır/Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Dicle University Faculty of Theology, Diyarbakır/Türkiye
ali.karakas@dicle.edu.tr

ORCID: orcid.org/0000-0002-7869-823X

RORID: <https://ror.org/0257dtg16>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 04.11.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 31.12.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.12.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık / December

DOI: [10.61218/hadith.1579138](https://doi.org/10.61218/hadith.1579138)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Karakaş, Ali. "Fecrü'l-İslâm'da Hadis Tenkîdi". *HADITH* 13 (Aralık 2024), 157-187.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Ali Karakaş)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: index.hadith@samsun.edu.tr

Fecrû'l-İslâm'da Hadis Tenkîdi*

Doç. Dr. Ali Karakaş

Anahtar Kelimeler: Öz

Hadis
Sahabe
Tenkîd
Ahmed Emin
Fecrû'l-İslâm

Mısır'da yetişmiş önemli ilim adamlarından biri olan Ahmed Emin b. İbrahim et-Tabbah, 1886 tarihinde Kahire'de dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini babasından almış ve 14 yaşında iken Ezher'e kaydolmuştur. Kısa süreliğine ilkokul öğretmeniliği yapan Ahmed Emin, "Medresetü'l-Kadâi's-Ser'iyye'ye" kaydolmuş ve nihayetinde dört yıl hâkimlik yapmıştır. O, 1926 tarihinde Taha Hüseyin aracılığı ile Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne intisap etmiş ve 1939 yılında Edebiyat Fakültesine dekan olarak atanmıştır. Ahmed Emin, Carl Brockelmann ve diğer bazı oryantalistlerden etkilenerek çalışmalarında Batı tenkîd metodunu uygulamıştır. Bu nedenle hadis, tefsir ve Arap edebiyatı alanında Müslüman çevreler tarafından eleştirilmiştir. O, "Fecrû'l-İslâm", "Duhâ'l-İslâm" ve "Zuhrû'l-İslâm" adlı kaleme aldığı seri halindeki bu eserlerinde, İslâm'ın başlangıcından onuncu asra kadar İslâm medeniyet ve kültür tarihini tahlil ve tenkîd etmiştir. Ahmed Emin "Fecrû'l-İslâm", adlı eserinin yaklaşık olarak 15 sahifesini hadis konusuna ayırmıştır. O, burada öncelikle hadisin tanımını yapmış, hadisin ilk dönemde yazılmadığını, şifahi olarak nakledildiğini ifade etmiş, çeşitli nedenlerden dolayı bazı hadislerin uydurulduğunu ve bu nedenle hadis tenkidinin o dönemlerde başladığını iddia etmiştir. Ahmed Emin, Buhârî ve Müslim'de bazı uydurma hadislerin olduğunu, muhaddislerin cerh ve ta'dil konusunda tutarsızlık içerisinde bulduklarını ve bazı sahabe râvîlerin rivayetlerinde problemler olduğunu ileri sürmüştür. Ahmed Emin, 1954 tarihinde Kahire'de vefat etmiştir.

Ḥadīth Criticism In Fajru'l-Islām

Keywords:

Ḥadīth
Companion
Criticism
Ahmad Amin
Fajr al-Islam

Abstract

Ahmad Amin b Ibrahim al-Tabbah, one of the prominent scholars raised in Egypt and he was born in Cairo in 1886. He received his initial education from his father and enrolled in al-Azhar at the age of 14. Ahmad Amin, who briefly worked as a primary school teacher, enrolled in the "Madrasa al-Qadâ'i al-Shar'iyya" and served as a judge for four years. In 1926, through Taha Hussein, he joined the Faculty of Literature at Cairo University and was appointed as the dean of the Faculty of Literature in 1939. Ahmad Amin, influenced by Carl Brockelmann and other orientalist, applied the Western criticism method in his works. Therefore, his works have been criticized by Muslim circles in the fields of hadith, tafsir, and Arabic literature. He authored works such as "Fajr al-Islâm", "Duhâ'l-İslâm", and "Zuhur al-Islâm". In these works, which are part of a series, he analyzes and critiques the history of Islamic civilization and culture from the beginning of Islâm to the tenth century. Ahmad Amin dedicated approximately 15 pages of his work "Fajr al-Islâm" to the subject of hadith. In this work, he first defines Hadith, stating that hadith was not written down in the early period but transmitted orally. He argues that due to various reasons, some hadiths were fabricated, and as a result, the criticism of hadith began during that time. Ahmad Amin claimed that there are some fabricated hadiths in Bukhari and Muslim, that the scholars of hadith were inconsistent in the science of jarh and ta'dil, and that there were issues with the transmissions of certain companion narrators. Ahmad Amin passed away in Cairo in 1954.

* Bu makale, Ekim 2019 tarihinde Antalya'da "SADAB 4rd International Social Research and Behavioral Sciences" adıyla düzenlenen Sempozyum'da "Ahmed Emin'in "Fecru'l-İslâm" Adlı Kitabında Hadis Algısı" başlığıyla sözlü olarak sunulmuş ve sadece özet olarak yayımlanmıştır. Bu çalışma ilgili bildiriden değiştirilerek ve geliştirilerek hazırlanmıştır. / This article was presented orally under the title of "Perception of Ḥadīth in Ahmed Emin's Book "Fecru'l-İslâm" at the Symposium titled "SADAB 4th International Social Research and Behavioral Sciences" held in Antalya in October 2019 and was published only as an abstract. This study was prepared by modifying and improving the relevant paper.

Giriş

İnsanlığın başlangıcından bu yana, insanlar barınma, beslenme, beraber yaşama, yuva kurma ve benzeri konular için bilgi sahibi olma gayreti içerisinde bulunmuşlardır. Büyük uygarlıklar da bilgi sayesinde kurulmuştur. İلمي açıdan yetersiz, cahil insanlardan oluşan toplumlarda, daima kavga ve kargaşalar yaşanmıştır. Bundan dolayı insanlık, her zaman ve her yerde ilme ihtiyaç duymuştur. Nitekim Yüce Allah, insanlığın hidayeti, huzuru ve barışı için gönderdiği kutsal kitaplarda ilme genişçe yer vermiştir. Onun gönderdiği tüm peygamberler de bu konuyu ilahi davetlerinde gündeme getirmişlerdir:

“Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı pıhtılaşmış kandan (alak'tan) yarattı. Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin, en büyük kerem sahibidir.”¹

Görüldüğü gibi ilk nazil olan bu ayetlerde, ilk etapta okuma, ardından Allah inancı ve kalem dile getirilmektedir. Ayrıca yine ilk dönemlerde nazil olan bir surede, kalem dile getirilmekte² ve o sureye, “*Kalem Suresi*” adı verilmiş bulunmaktadır. Hz. Muhammed (sav.) de kalem hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. O, bir hadiste kalem hakkında şöyle buyurmuştur:

“Allah önce kalemi yarattı ve yaz dedi. Kalem, ‘Ne yazayım?’ deyince Allah, ‘Kaderi ve ebediyete kadar olup olup bitecek her şeyi yaz’ diye buyurdu.”³ Temel İslâm kaynaklarında kalem hakkında geniş bilgilerin var olduğu bir hakikattir. Bu durum, okumanın ve yazmanın tevhit inancında ve özellikle de İslâm inancında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Müslümanlar, ilk dönemlerde bu ilkeler doğrultusunda okumuşlar ve bunun neticesinde dünya bilim kültürüne büyük katkılarda bulunmuşlardır. Zamanla bu duygu ve düşünceleri ihmal eden Müslümanlar, dünya milletleri arasında geride kalmaya başlamışlardır. Son asırlarda bazı Müslüman ilim adamları, bu konuda Müslümanları uyurma gayreti içerisinde bulunmuşlardır. Ahmed Emin, Mısır’da yetişen ve bu gayreti gösteren önemli ilim adamlarından biridir. O, “*Fecrü’l-İslâm*”, “*Duhâ’l-İslâm*”, “*Zuhrü’l-İslâm*” vb. eserler kaleme alan önemli bir ilim adamıdır. Ahmed Emin, bu eserlerinde İslâm medeniyetinin doğuş ve gelişimsüreçlerini incelemiş ve özetlemeye çalışmıştır. Onun bu konularla ilgili görüşleri, Müslüman ilim adamları arasında genişçe tartışılmış ve halende tartışılmaya devam etmektedir. Ayrıca o, özellikle “*Fecrü’l-İslâm*” adlı eserinde hadisle ilgili aykırı bazı fikirler öne sürmüş ve sonuç itibarıyla bu açıdan oryantalistlerle aynı safta görünmüştür. Örneğin Ahmed Emin, özel olarak belirlenmiş vahiy kâtiplerinin Hz. Muhammed’e (sav.) nazil olan vahyi yazdıklarını fakat Hz. Muhammed’in (sav.)

¹ el-Alak 96/1-4.

² el-Kalem 68/1.

³ Ebû İsa Muhammed b. İsa et- Tirmizî, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1937), “Kader”, 17; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eşas es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, (İstanbul: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, tsz.), “Kader”, 16; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, (Beyrut: tsz.) 7: 317.

hadislerini yazıp kayda geçecek özel kâtiplerin belirlenmediğini öne sürmüştür. Ayrıca belirttiğine göre Hz. Muhammed (sav.), Kur'ân-ı Kerim'in dışında herhangi bir şeyi yazanların da yazdıklarını imha etmelerini tavsiye etmiştir.⁴ Ahmed Emin buiddialarını çeşitli hadislerle temellendirmeye çalışmıştır.⁵

Ayrıca o, hadislerin ilk dönemde yazılmadığını, şifahi olarak nakledildiğini, çeşitli nedenlerden dolayı bazı hadislerin uydurulduğunu ve bu nedenle hadis tenkîdinin o dönemlerde başladığını açıklamıştır. Ahmed Emin bu bilgileri verirken, konuyu çeşitli hadislerle izah etmiş ve bazı râvîleri de tenkîd etmiştir. O, Buhârî ve Müslim'in "*el-Câmiu's-Sahîh*" adlı hadis kitaplarında bazı uydurma hadislerin bulunduğunu, muhaddislerin cerh ve ta'dil konusunda tutarsızlık içerisinde olduklarını ve bazı sahabi râvîlerin rivayetlerinde problemler olduğunu da ileri sürmüştür.⁶

Bu çalışmada, önce hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilecek, ardından eserlerinde özellikle "*Fecrü'l-İslâm*" adlı kitabında hadise yaklaşımı üzerinde durulacaktır.

1. Ahmed Emin ve İlmi Kişiliği

Ahmed Emin b. İbrahim et-Tabbah (ö. 1374/1954), XX. yüzyılın başlarında Mısır'da yetişmiş önemli ilim adamlarından biridir. O, 1886 tarihinde Kahire'de beş çocuklu bir ailenin ortancası olarak dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini babasından almış olan Ahmed Emin, 14 yaşında iken el-Ezher Üniversitesi'ne kaydolmuştur. O, üniversiteyi bitirdikten sonra, bir süre İskenderiye'de ve daha sonra da Kahire'de, daha önce eğitim gördüğü Valide Abbas Paşa Medresesinde ilkokul öğretmenliği yapmıştır.⁷ Ahmed Emin, daha sonra "*Medresetü'l-Kadâi's-Şer'iyye*" kaydolmuş ve orada Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Bir süre aynı fakültede ders veren Ahmed Emin, bilahare bu görevinden ayrılarak dört yıl hâkimlik yapmıştır. O, bu görevi yürütürken, Taha Hüseyin'le (ö. 1393/1973) tanışmış, onun aracılığıyla 1926 tarihinde Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne intisap etmiş ve 1939 yılında Edebiyat Fakültesine dekan olarak atanmıştır. 1947 yılında Arap Birliği Kültür İdaresi Müdürlüğü'ne atanan Ahmed Emin, vefatına kadar bu kuruluşun başında kalmıştır. Ayrıca o, Kahire Dil Kurumu, Şam ve Bağdat İlim Kurumları üyeliğine seçilmiştir. 1948 yılında kendisine Kahire Üniversitesi ve I. Fuad Üniversitesi tarafından fahri doktora unvanı verilmiştir.⁸

Ahmed Emin, Carl Brockelmann (1868-1956) ve diğer bazı oryantalistlerden etkilenerek Batı düşünce ve tenkîd metodunu benimsemiştir. O, bu süreçte Mısır'a davet edilen çeşitli oryantalistlerin konferanslarına katılmıştır. Bu konferanslarda Astronomi Tarihi, İslam Felsefesi ve Arap Coğrafyası

⁴ Ebü'l-Hüseyin Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahîh*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), "Zühd", 72.

⁵ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, (Beyrut:Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 202.

⁶ Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 202.

⁷ Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 3; Emin, *Hayâtî* (Otobiyografi), (Kahire: Lecnetü't-Te'lifve't-Terceme ve'n-Neşr, 1950), 70; Nevin Karabela, "Hayâtî Adlı Eserine Göre Ahmed Emin", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/11 (2003), 125; Betül Öz, *Ahmed Emin'in Hadise Bakışı*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018), 8.

⁸ Emin, *Hayâtî*, 80; Öz, *Ahmed Emin'in Hadise Bakışı*, 11.

gibi alanlarda onlardan istifade etmiştir. Mısır'da Batı kültürüne karşı çıkanlar olduğu gibi, buna ilgi duyan ilim adamları da az değildi. O, İslâm kültür tarihinin doğuşu ve gelişim süreciyle ilgili yazmış olduğu kitapları sayesinde başta Arap dünyası olmak üzere, İslâm dünyasının çeşitli yerlerinde etkili olmuştur.⁹

Ahmed Emin, fikir ve düşünce yapısının gelişmesinde Batılı oryantalistlerin etkisinde kaldığı gibi, İskenderiye'de "Ra'su't-Tin" Lisesi'nde öğretmenlik yapan ve "Dâru'l-'Ulûm" mezunu Abdülhakim b. Muhammed'den de etkilenmiştir. Ahmed Emin'in bildirdiğine göre o, ufkunun açılmasında ve şahsiyetinin gelişmesinde etkili olmuştur. O, Muhammed Abduh'tan da (ö. 1323/1905) etkilenmiş, görüşlerini benimsemiş ve özellikle ıslahatla ilgili düşüncelerini savunmuştur. Ayrıca o, bu süreçte Arapçanın yanında İngilizce ve Fransızcasını da geliştirmeye gayret etmiştir.¹⁰

Ahmed Emin, 1916 yılında evlenmiş ve ikisi kız altısı erkek olmak üzere sekiz çocuk sahibi olmuştur.¹¹ Çocuklarına çok düşkün olduğu anlaşılan Ahmed Emin, bu duygularını şu sözlerle dile getirmiştir: "Bende doğru söz söyleme, dürüstlüğe bağlılık, mal ve makam açısından mahrumiyete katlanma cesareti vardır. Fakat bende, çocuklarıma batacak bir dikene veya şerefime zarar getirecek bir şeye katlanma cesareti yoktur."¹² O, ilk çocuklarına karşı sert olduğunu, ancak fikirleri geliştikçe özgür bir anlayış kazandığını itiraf etmiştir. Ayrıca o, hanımının da çocuklarının eğitiminde katkısı bulunduğunu, bu nedenle kendisinin daha rahat bir şekilde akademik çalışmada bulunduğunu belirtmiştir.¹³ Ahmed Emin, oğluna yazmış olduğu bir hitapta, "Benden farklı bir zamanda yaratıldın, benden farklı bir şekilde eğitildin, benden farklı bir toplumda yetiştin. Ben, gelenek ve göreneklerin hâkim olduğu bir zamanda yetiştim. Sen ise, gelenek ve göreneklerin yok olduğu bir zamanda yaşıyorsun. Ben, sloganı itaat olan bir dönemde iken, sen ise isyan olan bir dönemdesin." şeklinde bazı tespitlerde bulunmuştur.¹⁴ O, kendi neslinin huzurlu, istikrarlı, oğlunun neslinin ise tedirgin, şaşkın ve kaygılı olduğunu anlatmıştır. Oğlunun neslinde huzur ve mutluluğun olmayışının en önemli sebebini de dini duyguların gittikçe zayıflamasına bağlamıştır. Ahmed Emin, kendi neslinin tamamıyla dini inançlara bağlı yaşadıklarını, Allah'a güvendiklerini ve bu konuda sağlam inanç temellerine dayandıklarını, yeni neslin ise, bu inancın dayandığı ana temelleri, gelenek ve görenekleri kaybettiklerini düşündüğünü vurgulamıştır.¹⁵

Ahmed Emin, tüm medeniyetlerin birbirlerinden etkilendiğini, hakeza Arapların, İslam ile tanıştıktan sonra çeşitli milletlerle tanışma ve diyalog kurma fırsatını yakaladıklarını ileri sürmüştür. Müslüman Arapların diğer milletlerle münasebetleri neticesinde, Fars ve Roma hukuku Kur'ân-ı

⁹ Emin, *Hayâtî*, 99; Öz, *Ahmed Emin'in Hadise Bakışı*, 11.

¹⁰ Emin, *Hayâtî*, 120 vd.; Hulusî Kılıç, "Ahmed Emîn", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/62-64; Öz, *Ahmed Emin'in Hadise Bakışı*, 13; Adnan Demircan, "Ahmed Emin (Hayatı, Eserler ve Bazı Görüşleri)", *Doğu Araştırmaları dergisi* 1/1 (2008), 99-114.

¹¹ Emin, *Hayâtî*, 181; Öz, *Ahmed Emin'in Hadise Bakışı*, 17.

¹² Emin, *Hayâtî*, 289; Karabela, "Hayatî Adlı Eserine Göre Ahmed Emin", 2/11, 135.

¹³ Emin, *Hayâtî*, 183; Karabela, "Hayatî Adlı Eserine Göre Ahmed Emin", 2/11, 135.

¹⁴ Emin, *İlâ Veleddî*, (Kahire: 1976), 13; Karabela, "Hayatî Adlı Eserine Göre Ahmed Emin", 2/11, 135.

¹⁵ Emin, *Hayâtî*, 65; Karabela, "Hayatî Adlı Eserine Göre Ahmed Emin", 2/11, 135.

Kerim ile hadisin izah ettiği hükümlerle, Fars hikmetleri ve Rum felsefesi Arap hikmetleriyle, Roma Hukuku üslubu Arap Hukuku üslubuyla karışmıştır. Onun öne sürdüğü bu düşünceler, neredeyse oryantalistlerin görüşleriyle paralellik arz etmektedir. Tüm bu düşüncelerine rağmen onun, esasta oryantalistlerden ayrıldığını da söylememiz gerekmektedir. Her şeyden önce o, İslâm inancına bağlı bir Müslüman'dır. Ahmed Emin, fikirlerini, medeniyetlerin birbirinden etkilendiği ve milletlerin ortak malı olduğu esası üzerine inşa etmiştir. Bundan dolayı Arap medeniyeti/İslâm medeniyeti, Müslümanların diğer milletlerle münasebetleri neticesinde meydana gelen bir karışımdır.¹⁶

Ahmet Emin, ilmi araştırmalarda bulunmak ve konferanslar vermek üzere dünyanın çeşitli yerlerini ziyaret etmiştir. Örneğin o, bu gaye ile İstanbul, Suriye, Irak, Kudüs, Hollanda, İngiltere vebenzeri yerlerde bulunmuştur. Ayrıca o, Hollanda'nın Leiden şehrinde toplanan Müsteşrikler Kongresi'ne de üye olarak seçilmiştir.¹⁷ Ahmed Emin, "el-Ahlâk", "Fecru'l-İslâm", "Duhâ'l-İslâm", "Zuhru'l-İslâm", "Yevmu'l-İslâm", "Zu'amâu'l-İslâhfi'l-Asri'l-Hadis" ve "Hayâtî" başta olmak üzere çeşitli alanlarla ilgili pek çok eser kaleme almıştır. Ayrıca çok sayıda makale, çeviri, tahkîk, derleme, redaksiyon, şerh ve ders kitapları türünden çalışmaları da vardır.¹⁸ Ahmed Emin ve eserleri hakkında çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır. O, 30 Mayıs 1954 tarihinde Kahire'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹⁹

Ahmed Emin hakkında çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri de Betül Özün, 2018 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde "Ahmed Emin'in Hadise Bakışı" başlığıyla hazırlanmış olduğu yüksek lisans tezidir. Bu tezde, Ahmed Emin'in "Fecru'l-İslâm", "Duhâ'l-İslâm" ve "Zuhru'l-İslâm" adlı eserleri esas alınarak, onun hadis ilmi, hadisin dindeki yeri ve hadisler hakkındaki görüşleri incelenmiştir. Tespit ettiğimiz kadarıyla Öz bu tezinde, "Fecru'l-İslâm" adlı kitaba, 48 yerde yer vermiştir. Öz tüm bu yerlerde genel anlamda Ahmed Emin'in hadisin tanımı, hadis uydurmaları, hadisin şifahi rivayeti ve Ebu Hüreyre'nin çok hadis rivayet etmiş olmasından dolayı tenkîd edilmesi gibi konular üzerinde durduğunu kaydetmiştir. Bize göre Öz bu tezinde, "Fecru'l-İslâm" adlı eserde hadis tenkîdiyle ilgili yer alan bilgileri yeterli derecede değerlendirmemiştir. Hatta tezinin bir yerinde "Ahmed Emîn'e göre uydurma faaliyetlerinin artması üzerine gerçek hadis âlimleri doğruyu yanlıştan ayırmak için tenkid çalışmalarına başlamış ve bu konuda çeşitli yollara başvurmuşlardır"²⁰ şeklinde bir bilgiye yer vermiş ve "Fecru'l-İslâm" adlı eserin 215. sayfasını kaynak olarak göstermiştir. Yaptığımız karşılaştırmada "Fecru'l-İslâm" adlı eserinin mezkûr sayfasında hadis tenkîdiyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık. Netice olarak bizde oluşan kanaat, hazırlanan tezde "Fecru'l-İslâm" adlı eserde dile getirilen hadis bilgilerinden yeterli derecede istifade edilmediği ve

¹⁶ Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 97; Demircan, "Ahmed Emin (Hayatı, Eserler ve Bazı Görüşleri)", 1/1, 109.

¹⁷ Emin, *Hayâtî*, 271 vd.; Öz, *Ahmed Emin'in Hadise Bakışı*, 20; Demircan, "Ahmed Emin (Hayatı, Eserler ve Bazı Görüşleri)", 1/1, 103.

¹⁸ Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 3; Kılıç, "Ahmed Emîn", 2, 63; Öz, "Ahmed Emin'in Hadise Bakışı", 30 vd.; Demircan, "Ahmed Emin (Hayatı, Eserleri ve Bazı Görüşleri)", 1/1, 104 vd.

¹⁹ Kılıç, "Ahmed Emîn", 2/63; Öz, "Ahmed Emin'in Hadise Bakışı", 27; Demircan, "Ahmed Emin (Hayatı, Eserler ve Bazı Görüşleri)", 1/1, 104.

²⁰ Öz, "Ahmed Emin'in Hadise Bakışı", 98.

değerlendirilmediği yönündedir. Biz bu çalışmamızda ondan farklı olarak Ahmed Emin'in hadise dair görüş ve düşüncelerini sadece "Fecrû'l-İslâm" adlı kitabını referans alarak analitik bir yaklaşım ve tenkitçi bir değerlendirmeye işlemeye çalıştık. Örneğin Ahmed Emin eserinde bazı hadislere hem sened hem de metin açısından eksik yer vermiştir. Biz de bu hadislere bir bütün olarak tam yer verdik ve akabinde de şârihlerin konuyla ilgili değerlendirmelerini çalışmaya ekleyerek Ahmed Emin'i tenkîd etmeye çalıştık.

2. Fecrû'l-İslâm'da Hadis Algısı

Ahmed Emin'in çeşitli ilim dallarında olduğu gibi hadis alanında da çalışmaları vardır. O, eserlerinde bu konu üzerinde durmuş ve düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmiştir.

Ahmed Emin, İslâm ve İslam tarihi konularındaki görüşlerini "Fecrû'l-İslâm", "Duhâ'l-İslâm" ve "Zuhrû'l-İslâm" adlı sekiz ciltlik seri halindeki eserlerinde ortaya koymuştur. Tek cilt halinde olan "Fecrû'l-İslâm", bu serinin ilk kitabıdır. Ahmed Emin, bu eserinde çeşitli ilim dallarının ilk merhalelerini izah etmiştir. O, "Fecrû'l-İslâm" adlı eserinde yaklaşık 15 sahife halinde önce hadisin kısaca tanımını yapmış ve Hz. Muhammed'den (sav.) sonra sahabe ve tabînden nakledilen rivayetlerin de hadis olarak değerlendirildiğini anlatmıştır. O, hadisin İslâm dinindeki önemine işaret etmiş, Kur'ân-ı Kerim'dan sonra ikinci önemli kaynak olduğunu ayetlerle izah etmiştir. Çünkü hadis, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan mücmel, mutlak ve umûmi ayetleri izah etmektedir. Bir de o, hadisin ilk dönemde yazılmadığını, şifahi olarak nakledildiğini, çeşitli nedenlerden dolayı bazı hadislerin uydurulduğunu ve bu nedenle hadis tenkidinin o dönemlerde başladığını açıklamıştır. O bu bilgileri verirken, konuyu çeşitli hadislerle izah etmiş ve bazı râvileri de tenkîd etmiştir. Ahmed Emin, Buhârî ve Müslim'in "el-Câmiu's-Sahîh" adlı eserlerinde bazı uydurma hadislerin olduğunu, muhaddislerin cerh ve ta'dîl konusunda tutarsızlık içerisinde bulduklarını ve hakeza bazı sahabi râvîlerin rivayetlerinde problemler olduğunu da ileri sürmüştür.²¹ Ahmed Emin, Hz. Muhammed'in (sav.) vahyi yazdırmak için özel kâtipler bulundurduğunu, fakat aynı durumun hadis yazımı için söz konusu olmadığını ileri sürmüştür. Hatta o, Hz. Muhammed'in (sav.) bazı rivayetlerinde hadisleri yazmamalarını, Kur'ân-ı Kerim'in dışında herhangi bir şeyi yazanların da yazdıklarını imha etmelerini tavsiye ettiğini kaydetmiştir. Onun bu konuda delil olarak öne sürdüğü bir hadis şöyledir:

Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre, Hz. Muhammed (sav.) şöyle buyurmuştur: "Benim sözlerimi yazmayınız. Kim benden Kur'ân-ı Kerim dışında herhangi bir şey yazmışsa, onu imha etsin. Benden şifahi olarak rivayette bulunmanızda, herhangi bir sakınca yoktur. Kim benden yalan yere herhangi bir rivayette bulunursa, cehennemdeki yerine hazırlansın."²² Yine Ahmed Emin, hadislerin yazılmadığına dair başka bir hadise²³ de delil olarak yer vermiş ve hadis yazımı ile ilgili şöyle bir rivayet de kaydetmiştir:

²¹ Emin, *Fecrû'l-İslâm*, 202.

²² Müslim, *Sahîh*, "Zühhd", 72.

²³ Buhârî, *Sahîh*, "İlim", 39.

Buhârî'nin İbn Abbas'tan naklettiğine göre, Hz. Muhammed'in (sav.) hastalığı şiddetlendiği zaman, "Bana kâğıt kalem getirin, size bir yazı yazayım ki, ondan sonra sapıtmayınız" demiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Hz. Muhammed'in (sav.) sancıları ağır basmıştır. Hâlbuki bizde Allah'ın kitabı vardır ve o bize yeterdir." demiştir.²⁴ Metinden de anlaşıldığı gibi Ahmed Emin, bu hadisin sened kısmına yer vermemiş, hadisin metnini yarım almış ve kaynağına da işaret etmemiştir. Bu hadisin sened ve metin bütünlüğü şöyledir:

Buhârî'nin Yahya b. Süleyman'dan, onun İbn Vehb'den, onun Yûnus'tan, onun İbn Şihâb'tan ve onun da Ubeydullah b. Abdillâh'tan rivayet ettiğine göre, İbn Abbas şöyle söylemiştir: Hz. Muhammed'in (sav.) hastalığı şiddetlendiği zaman, "Bana kâğıt kalem getirin, size bir yazı yazayım ki, ondan sonra sapıtmayasınız" demiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Hz. Muhammed'in (s.v.) sancıları ağır basmıştır. Hâlbuki bizde Allah'ın kitabı vardır ve o bize yeterdir" demiştir. O esna da orada hazır bulunanlar, bu konuda ihtilafa düşüp yüksek sesle tartışmışlardır. Bunun üzerine Hz. Muhammed (sav.), "Benim yanımda tartışmanıza gerek yoktur. Yanımdan ayrılın!" demiştir. İbn Abbas oradan ayrılmış ve yazının yazılmaması olayını, bir musibet olarak dile getirmiştir.²⁵

Ahmed Emin, bu rivayeti hadis yazımı konusuna örnek olarak zikretmiştir. Hadisin metninde anlatılan husus, sürekli tartışma konusu olmuştur. Şârihler Hz. Muhammed'in (sav.) yazmak isteyip de yazamadığı bilgilerin neler olabileceği hususunda çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır. Bazılarının ileri sürdüğüne göre Hz. Muhammed (sav.) o yazıda kendisinden sonra Müslümanlar arasında fitnenin çıkmaması için başa geçecek halifeleri belirleyecekti; diğer bazılarına göre ise, Müslümanlar arasında birlik ve ittifakı sağlayacak önemli bazı dini hükümleri yazdıracaktı. Yine bazı şârihlerin ileri sürdüğüne göre, muhtemelen Hz. Muhammed (sav.) o esnada yazmak istediği yazıyı maslahat gereği yazdırmaktan vazgeçmiş veya yazdırmaması hususunda kendisine vahiy gelmiştir.²⁶

Ahmed Emin, Hz. Muhammed'in (sav.) döneminde bazı hadislerin yazıldığına dair rivâyetlerin de olduğuna yer vermiştir. Örneğin Ebû Hureyre'den rivâyet edildiğine göre Hz. Muhammed (sav.) bir hutbe okumuş. Onu dinleyen Yemenli bir kişi, "Ey Allah'ın Resûlü! Bana bu hutbeyi yaz!" demiştir. Hz. Muhammed (sav.) yanındakilere, "Benim söylediklerimi bu adam için yazınız" diye emir buyurmuştur.²⁷

²⁴ Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 202.

²⁵ Buhârî, *Sahîh*, "İlim", 39.

²⁶ Bkz. Şemsuddin Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Said el-Kirmânî, *Şerhu'l-Kirmânî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 2: 163; Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005), 1: 275; Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed el- Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), 2: 241; Şehâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 1: 309; Şemsuddin Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed el- Gürânî, "el-Kevserü'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi'l-Buhârî", thk. Ahmed İzzu İnâye, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2008), 1: 240; Muhammed Ali es- Sâbûnî, *eş-Şerhu'l-Muyesser li Sahîhi'l-Buhârî el-Musemma ed-Dureru ve'l-Leâlî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2014), 1: 189.

²⁷ Tirmizî, *Sünen*, "İlim", 12; Buhârî, *Sahîh*, "İlim", 39.

Ahmed Emin'e göre bazı âlimler, birbirleri ile çelişkili gibi görünen bu rivâyetleri değerlendirmişler ve Hz. Muhammed (sav.) zamanında hadislerin Kur'ân-ı Kerim'e karışma endişesi nedeniyle yazılmasının yasaklandığını ileri sürmüşlerdir. O, bu görüşe yer verdikten sonra Hz. Muhammed'in (sav.) zamanında hadisleri toplamanın şuyû' bulmadığını ve Kur'ân-ı Kerim'in toplanmasında olduğu gibi hadislerin de toplanması için özel bir çalışma yapılmadığını kaydetmiştir. Onun ileri sürdüğüne göre, Hz. Muhammed'in (sav.) vefatından sonra Kur'ân-ı Kerim dışında belli kurallara göre yazılmış herhangi bir kitap yoktu. Hz. Muhammed'in (sav.) hadisleri yazılı değildi. Genel itibarı ile hadisler, yazılı belgelerden değil, hafıza yolu ile şifahi bir şekilde naklediliyordu. Sahabe zamanında meydana gelen bazı problemlerin çözümü için Kur'an-ı Kerim'de bilgi bulunamayınca, Hz. Muhammed'in (sav.) konuyla ilgili şifahi rivayetlerine başvurulurdu. Sahabe, Hz. Muhammed (sav.) hakkında yanlış bir şey söyleme endişesi ile fazla hadis rivayet etmekten çekinmişler ve bu konuda birbirlerini de uyarılmışlardır.²⁸

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi her ne kadar Ahmed Emin Hz. Muhammed (sav.) zamanında hadislerin Kur'ân-ı Kerim'e karışma endişesi nedeniyle yazılmasının yasaklandığını ileri sürmüşse de aslında bu konuyla ilgili farklı değerlendirmeler de yapılmıştır. Örneğin kimi âlimlere göre, Hz. Muhammed (sav.) ayetlere karışmaması için ilk dönemlerde hadis yazımını yasaklamıştır. Daha sonraki dönemlerde bu endişe ortadan kalkınca, hadis yazım faaliyetine izin vermiştir. Onun bilahare hadis yazma hususunda vermiş olduğu izin, daha önce bu konudaki nehyini nesh etmiştir. Diğer bazı âlimlere göre ise Hz. Muhammed (sav.), hadislerin ayetlere karışması endişesinden dolayı, hadisleri ayetlerle aynı sahifeye yazmayı yasaklamıştır. Çünkü bu gibi durumlarda, Kur'ân-ı Kerim okuyan kişi, ayet ve hadisler birbirine benzediğinden dolayı onları karıştırabilirdi. Bu gibi endişeler nedeniyle ayet ve hadislerin aynı sahifede yazılması mahzurlu görülmüştür. Fakat onların ayrı sahifelerde yazılması sakıncalı görülmemiştir.²⁹

Ahmed Emin, hadislerin tespiti ile ilgili bu tür bilgileri verdikten sonra, hadislerin tenkîdi hakkında birtakım örnekler vererek bazıda değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun tespit ettiğine göre sahabeden bazıları, kendilerine rivayet edilen hadislerin doğruluğu için delil istemişlerdir. Hz. Ebû Bekir, halifeliği döneminde rivayet edilen hadisleri kabul etmede son derece hassas davranmıştır.³⁰ Rivâyet edildiğine göre yaşlı bir nine Hz. Ebû Bekir'in huzuruna varmış ve mirastan kendisine verilmesi gereken payı sormuştur. Hz. Ebû Bekir ona, “*Seninle ilgili Allah'ın kitabında bir şey bulamıyorum. Hz. Muhammed'in (sav.) de bu konuda bir şey söylediğini işitmedim*” demiş ve bu konuyu yanında hazır bulunanlara sormuştur. Orada hazır bulunan Muğire b. Şu'be, “*Hz. Muhammed (sav.) mirastan nineye*

²⁸ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 203.

²⁹ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammedel- Hattâbî, *A'lâmu'l-Hadis fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdîrrahman, (Mekke: Merkezi İhyâ'î't-Turâsi'l-İslâmî, 1988), 3:196; Ebû Abdîrrahmân Şerefi'l-Hak Muhammed Eşref es-Sadîkî el- Azimâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, (Dımaşk: Darü'l-Feyhâi, 2013), 10: , 62.

³⁰ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez- Zehebî, *Tezkirâtü'l-Huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 1: 2; H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, (Ankara: Bilay Araştırma Yayınları, 2018), 87.

altıda bir 1/6 verdi” demiştir. Hz. Ebû Bekir Muğire’ye, “*Seninle beraber bunu işiten kimse var mı?*” diye sormuş. Muhammed b. Meslemebu konuda Muğire’ye şahitlik yapmıştır. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir Muğire’nin bu rivayetini kabul etmiş ve nineye mirastan altıda bir pay vermiştir.³¹

Ahmed Emin, bunun ardından Hz. Ömer’in rivayet edilen bir hadisin doğruluğu için şahit istediğini kaydetmiştir.³²ÖrneğinEbû Said el-Hudrî’nin şöyle dediğini işittim: “*Medine’de Ensâr’ın bulunduğu bir topluluk içerisinde oturuyordum. Ebû Mûsâ korku ve telaş içerisinde bize geldi. ‘Hayırdır, neyin var?’ dedik. O da şöyle dedi: ‘Hz. Ömer beni yanına çağırıyor. Onun kapısına vardım. Kapısını üç kere çaldım. Bana cevap vermedi. Bunun üzerine geri döndüm. Hz. Ömer bana seslenerek neden geri döndüğümü sordu. Ben de ona, sana geldim, kapını üç defa çaldım, bana cevap veren olmadı, ben de geri döndüm. Çünkü Hz. Muhammed (sav.), ‘Biriniz bir eve girmek için üç kere izin istediğinde, şayet kendisine izin verilmezse, geri dönsün’ diye buyurdu. Bunun üzerine Hz. Ömer, ‘Bu rivayetini doğrulamak için şahit getir, aksi takdirde seni cezalandırırım’ dedi. Ubey b. Ka’b, ‘Cemaatin en küçüğü bile, bunu bilir’ dedi. Ben de cemaatin en küçüğü idim ve Ebû Musa ile beraber Hz. Ömer’in huzuruna gittim ve Hz. Muhammed’in (sav.) böyle dediğini kendisine söyledim.*”³³

Ahmed Emin bu hadisin sened kısmına yer vermediği gibi, kaynak da göstermemiştir. Başta, sadece “*Buhârî ve Müslim’den rivayet edildiğine göre*” demiş ve hadisin sadece metnine yer vermiştir. Kanaatimizce Hz. Ömer, Ebû Mûsâ’dan rivayet edilen bu hadisin sıhhatinden şüphe duymamıştır. Ayrıca o, hadis rivayet etme konusunda Ebû Mûsâ’yada güveniyordu. Fakat o, başka kişilerin bundan cesaret alarak hadis uydurmalarından endişe duymuş ve bu tür olayların meydana gelmesine engel olmak istemiştir. Aslında Hz. Ömer’in Ebû Musa’ya karşı hadis rivayetinde bu şekilde titiz davranması, herkes için bir uyarı niteliğinde olmuştur. Özellikle art niyetli kişilerin böyle bir işe kalkışmaları da engellenmiştir.³⁴Müslim’de başka bir hadisin ilavesinde rivayet edildiğine göre Übey b. Ka’b, Ebû Mûsâ’nın bu meselesi hakkında Hz. Ömer’e şöyle söylemiştir: “*Ey Hattab’ın oğlu! Hz. Muhammed’in (sav.) ashabına eziyet etme!*” Hz. Ömer ona, “*Sübhanallah! Ben, bir şey duydum da bunun doğru olup olmadığını tahkik etmek istedim. Bunda ne var?*” diyerek cevap vermiştir.³⁵

Ahmed Emin, Hz. Ali’nin de hadis rivayet edene, doğru rivayette bulunduğu dair yemin ettirdiğini kaydetmiştir.³⁶Ancak Ahmed Emin, bu konuda herhangi bir örnek vermemiştir. Nitekim başka kaynaklarda da Hz. Ali’nin hadis rivayet edene doğru rivayette bulunduğu dair yemin ettirdiği kaydedilmiştir.³⁷ Rivayet edildiğine göre Hz. Ali şöyle söylemiştir: “*Ben Hz. Muhammed’den (sav.) bir hadis işittiğim zaman, Allah dilediği kadar ondan yararlanmamı nasip ediyordu. Sahabeden biri bana*

³¹ Ebû Abdillâh Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, (Beirut: Daru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, tsz.), “Ferâiz”, 8.

³² Emin, *Fecrü’l-İslâm*, 204.

³³ Müslim, *Sahîh*, “Adab”, 37; Buhârî, *Sahîh*, “İsti’zân”, 13; Tirmizî, *Sünen*, “İsti’zân”, 3; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Edeb”, 127, 130; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî b. Mâce, *Sünen*, (Mısır: İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuh), “Edeb”, 17; Nureddin İtr, *Menhecü’-n-Nakd fî Ulûmi’l-Hadis*, (Beirut: Daru’l-Fikr, 1992), 53.

³⁴ Haydar Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012), 9: 497.

³⁵ Müslim, *Sahîh*, “Edeb”, 37.

³⁶ Emin, *Fecrü’l-İslâm*, 204.

³⁷ M. Tayyib Okiç, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, (İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1995), 200.

ondan bir hadis naklettiği zaman, o râvinin, doğru söylediğine dair yemin etmesini isterdim. O râvi yemin ettiği takdirde, onun doğruluğunu kabul ederdim.”³⁸ Ayrıca Hz. Ali, mehri belirlenmemiş bir kadın kocası ile bir araya gelmeden yani evlenmeden önce kocası ölürse, o kadına mehir vermenin gerekmeyeceğini düşünüyordu. Ma'kil b. Sinan ise Hz. Muhammed'den (sav.) bu durumda olan bir kadına mehri misil, miras ve iddet gerektiğine dair rivayette bulunmuş. Hz. Ali, Ma'kil'in bu rivayetini duyunca, “*Topuğuna bevleden bir bedevinin rivayetini alıp, Allah'ın kitabını ve Peygamberinin sünnetini terk edemeyiz*” demiştir.³⁹

Bu rivayetten anlaşıldığı gibi Hz. Ali, Hz. Muhammed'den (sav.) işittiği hadislerden hem dünya hem ahiret açısından azami derecede yararlanmaya çalışmıştır. O, herhangi bir sahabeden bir hadis işittiği zaman ise, ihtiyattan dolayı yemin ettirmiştir. Aslında hadis rivayeti açısından tüm sahabe sikadır ve yeminsiz rivayetleri de muteberdir. Hz. Ali'nin bu uygulaması, sahabeye güvenmediğinden dolayı değil, sadece bir ihtiyattır.⁴⁰

Bu örneklerden anlaşıldığı gibi Ahmed Emin'in bu konudaki temel yaklaşımı, hadis tenkit faaliyetinin sahabe döneminde başlamış olması ve sahabenin hadis konusundaki hassasiyetleri nedeniyle hadis rivayetini azaltmış olmalarıdır. O, ardından hadis uydurma faaliyetleri üzerinde fazlaca durmuş ve konuyu detaylı bir şekilde açıklamıştır. O, Hz. Muhammed'in (sav.) bu konuyla ilgili şu hadisini de ele almıştır:

Muğîre, Hz. Muhammed'in (sav.) şöyle söylediğini nakletmiştir: “*Bana yalan isnat etmek, başkasına yalan isnat etmek gibi değildir. Kim bilerek/kasıtlı bir şekilde bana yalan isnat ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın.*”⁴¹

Ahmed Emin bu hadisi naklederken, kaynak göstermemiş, senede yer vermemiş ve hadis metninin tümünü değil, sadece son cümlesini almıştır. O, bu metne yer verirken, Hz. Muhammed'in (sav.) 23 senelik peygamberlik döneminde bazı kişilerin hadis naklederken kendi hafızalarına güvendiklerini ve hadis nakletmede bazen yalan yere Hz. Muhammed'e (sav.) hadis isnâd ettiklerini söylemiştir. Bu da gösteriyor ki yalan yere hadis uydurma Hz. Muhammed (sav.) döneminde başlamıştır. Çünkü ona göre bu dönemde hadislerin içinde toplandığı müstakil eserler yazılmamıştır. Dolayısıyla Ahmed Emin, Hz. Muhammed'in (sav.), döneminde hadis uydurma olayının meydana gelmesi neticesinde bu hadisi söylediğini ileri sürmüştür.⁴² Onun bu görüşü, âlimler tarafından kabul görmemiş ve tenkîde maruz kalmıştır. Her şeyden önce o, “*Bu hadisin, Allah'ın Resûlüne isnâd edilen bir hadise üzerine Hz. Muhammed (sav.) tarafından söylendiği sanılmaktadır.*” ifadesini kullanmıştır. Ancak o, bu hadisin vürûd sebebi olarak öne sürdüğü “*Allah'ın Resûlüne isnâd edilen bir hadise üzerine*” ifadesini

³⁸ İbn Mâce, *Sünen*, “İkâme”, 193.

³⁹ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr Şerhu Munteka'l-Ahbâr*, (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1973), 6: 317; Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 89.

⁴⁰ Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, 4: 202.

⁴¹ Buhârî, *Sahih*, “Cenâiz”, 33; İlim, 38; Müslim, *Sahih*, “Mukaddime”, 1.

⁴² Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 204.

izah etmemiştir. Hadis şerhlerinde, bu hadisin böyle bir olay neticesinde söylendiğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Bu hadisle ilgili yapılan şerhlerde, Hz. Muhammed (sav.) adına yalan söylemenin büyük bir günah olduğu üzerinde durulmuştur. Aslında yalan söylemek, zaten büyük bir günahtır. Fakat Hz. Muhammed (sav.) adına yalan söylemek ise, daha büyük bir günahtır. Çünkü Hz. Muhammed (sav.) adına yalan söylemek, dini hükümlerle oynamak ve saf İslâm inancına fitne sokmaktır. Bu nedenle pek çok sahabe, Hz. Muhammed'den (sav.) hadis naklederken, hata yapma endişesiyle çok hassas davranmış ve fazla hadis rivayet etmekten kaçınmışlardır. Fakat diğer taraftan da hafızalarına güvenen bazı sahabiler ise, Hz. Muhammed'den (sav.) hadis rivayet etmede rahat davranmışlardır.⁴³

Ahmed Emin, asıl hadis uydurma faaliyetinin Hz. Muhammed'in (sav.) vefatından sonra meydana geldiğini ileri sürmüştür. Ona göre, Hz. Muhammed'in (sav.) vefatından sonra hadis uydurmak daha kolay, gerçeği ortaya çıkarmak ise, daha zordur. Bu nedenle sahabe, hadis rivayet etmeyi azaltmış, her rivayet edilen hadisi kabul etmemiş ve rivayet edilen hadislerin kaynağını sorgulamaya başlamıştır. Bu konuda çeşitli örnekler vardır. Rivayet edildiğine göre Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) bu konuda şöyle söylemiştir: “Biz, uydurma hadisler ortaya çıkıncaya kadar Hz. Muhammed'den (sav.) hadis rivayet ederdik. İnsanlar, işi bir yandan kolaylaştırarak ve bir yandan da zorlaştırarak ola bildiğine hadis uydurmaya başladıkları zaman, biz hadis rivayetini terk ettik.”⁴⁴

Ahmed Emin, İslâm dininin fetihler neticesinde çeşitli ülkelere yayıldığını ve bu fetihler sonucunda çeşitli milletlerin İslâm ile tanıştığını ifade etmiştir. Ona göre henüz İslâm inancını tam kavramayan bazı kişiler, uydurma hadislerin yaygınlaşmasında etkili olmuşlardır. Örneğin hadis uyduranlardan Abdülkerim b. Eb'l-Avcâ, boynu vurdurulacağı sırada, “Ben, helalî haram ve haramı da helal kılan 4000 hadis uydurdum” demiştir. O, bazı kişilerin kötü niyetle, bazılarının da tamamen iyi niyetle hadis uydurduklarını çeşitli örneklerle ifade etmiştir. Bazı saf, temiz ve güvenilir kişiler, duydukları her rivayeti doğru kabul ederek hadis şeklinde rivayet etmişlerdir. Bazıları da rivayet edilen sözün gerçekliği üzerinde durarak, hakikate uygun gördüklerini hadis olarak kabul etmekte beis görmemişlerdir. Bazı kişiler de zâhid geçinerek terğîb ve terhîb açısından uygun gördükleri rivayetleri hadis olarak nakletmekte bir sakınca görmemişler ve bunu, hayra teşvik olarak düşünmüşlerdir. Ahmed Emin, hadis uydurma faaliyetlerini, siyasi çekişmeler, fıkıh ve kelim meselelerindeki görüş ayrılıkları, bazı ilim adamlarının devlet yöneticilerinden çıkar elde etme düşünceleri, terğîb ve terhîb gayesi, İsrailiyat konusu ve Millet, memleket, kabile, mezhep ve mekân gibi taassup duygularına bağlamıştır.⁴⁵

⁴³ Bkz. Muhyiddin Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref en- Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslimi*’bni’l-Haccâc, thk. Rıdvan Câmî’ Rıdvân, (Kahire: el-Mektebetu’s-Sakâfi li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 2001), 1: 102; Kirmânî, *Şerhu’l-Kirmânî*, 2:140; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 1: 264; Aynî, *Umdetu’l-Kârî*, 2: 207; Kastalânî, *İrşâdu’s-Sârî*, 1: 300; Gürânî, , *el-Kevserü’l-Cârî*, 1: 225; Muhammed Ali es- Sâbûnî, *eş-Şerhu’l-Muyesser li Sahîhi’l-Buhârî el-Musemma ed-Dureru ve’l-Leâlî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, (Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 2014), 1: 184; Sâbûnî, *Fethu İlâhi’l-Mun’im fi Şerhi Sahîhi Müslim*, (Ankara Kalkan Matbaacılık, tsz.), 1: 10.

⁴⁴ Ahmed Emin, *Fecrü’l-İslâm*, 204.

⁴⁵ Emin, *Fecrü’l-İslâm*, 205.

Hadis uydurma faaliyeti Müslümanlar arasında bu derece yaygınlaşınca, akliselim sahibi pek çok âlim, sahih hadisleri uydurma hadislerden ayırt etmek için çeşitli tedbirler almaya başlamıştır. Böylece râvî, sened ve metin sorgulaması anlamına gelen hadis tenkîd faaliyeti gelişmiştir. Bu konularla ilgili çeşitli esas ve usuller tespit edilmiştir.⁴⁶ Bu esasları, maddeler halinde şöylece sıralayabiliriz:

a. Hadis uydurma faaliyeti çoğalınca âlimler, rivayet edilen hadislerin senetlerini sorgulamaya başlamışlardır. Onlar, “*Rivayet edilen bir hadisin senedi var mı, yok mu?*” sorusu üzerinde durmuşlardır. Bununla onlar, râvinin bid’at ehli olup olmadığını araştırmayı de hedeflemişlerdir.⁴⁷

b. Âlimler, bunun ardından senette yer alan râvileri cerh ve ta’dîl açısından inceleme konusu yapmışlardır.⁴⁸

c. Âlimlerin ekseriyeti, hadis rivayetinde yer alan râvileri cerh ve ta’dîl yönünden değerlendirdince, sahabeyi bunun dışında tutmuşlar ve onları âdil olarak kabul etmişlerdir. Ahmed Emin, Gazzâlî’den de naklederek selef ve halef âlimlerinin çoğunluğunun sahabenin adaleti hakkında ittifak halinde olduklarını kaydetmiştir. Nitekim sahabenin faziletine işaret eden pek çok ayet⁴⁹ ve hadis⁵⁰ de vardır. Hadis münekkitleri, özellikle de müteahhirîn âlimleri, her halükârda bütün sahabeyi âdil olarak görmeyi gelenek haline getirmişlerdir. Hiçbirini, yalancılık ve hadis uydurmakla itham etmemişlerdir. Ancak bununla beraber cerh ve ta’dîl ile ilgili tartışmalar, sahabe döneminde başlamıştır.⁵¹

d. Cerh ve ta’dîl, bir ilim dalı olarak ortaya çıkmaya başlamış ve bununla ilgili çeşitli kurallar ortaya konmuştur. Ancak âlimler, râvilerin cerh ve ta’dîlinde genel anlamda ittifak etmemişlerdir. Bazılarının sikâ dediğine, diğer bazıları zayıf diyebilmişlerdir. Ahmed Emin, mezhep ayrılıklarının cerh ve ta’dîl uygulamasındaki etkisinin büyük olduğunu öne sürmüştür.⁵²

e. Ahmed Emin, hadis âlimlerinin, cerh ve ta’dîlde metinden daha çok sened tenkidi üzerinde durduklarını öne sürmüştür.⁵³ İddia ettiğine göre, hadis metnine fazla önem vermeyip senede daha fazla önem verenler, senedi sahih görünce hadisi almakta bir beis görmemişlerdir. Ancak Ahmed Emin’e göre bu şekilde alınan bazı hadislerin metinleri, ilmi ve tarihi gerçeklere uygun düşmemektedir. Ona göre hadisteki üstün derecesi ve derin araştırmalarına rağmen Buhârî bile,

⁴⁶ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 208.

⁴⁷ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 208.

⁴⁸ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 209.

⁴⁹ el-Bakara 2/143; et-Tevbe 9/100; el-Fetih 48/, 18, 29.

⁵⁰ Buhârî, *Sahîh*, “Şehâdât”, 9; “Fadâilu’s-Sahâbe”, 1; “Rikâk”, 7; “Eymân”, 27; Müslim, *Sahîh*, “Fadâilu’s-Sahâbe”, 210; Ebû Abdîrrahman b. Şuayben-Nesâî, *Sünen*, (Mısır: Şirketi Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1964), “Eymân”, 29, 41.

⁵¹ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 209.

⁵² Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 210.

⁵³ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 210.

senedi sahih olup metin kısmı tarihi ve tecrübî olaylara uygun düşmeyen bazı hadisleri eserine almıştır. Örneğin o, senedi sahih kabul edilen ancak metninde problem olan şu iki hadisi eserine almıştır:

Ahmed Emin, “*Yüz yıldan sonra bugün hayatta olanlardan yeryüzünde kimse kalmayacak*” anlamındaki bir hadisin Buhari’de geçtiğini kaydetmiştir. Ona göre bu hadisin senedi sahih olduğu halde, metin kısmının ifade ettiği mana, müşahede ve tecrübî olaylara uygun düşmemektedir. Ahmed Emin’e göre Buhârî’nin bu hadisi sadece senetteki sahihliğe bakarak eserine almış olması, o dönemde hadisçilerin metin tenkidine yeteri derecede önem vermediklerini göstermiştir.⁵⁴

Yaptığımız araştırmalara göre bu hadis, Buhârî’de üç yerde geçmektedir.⁵⁵ Ancak bu üç yerde de yer alan hadis metni, Ahmed Emin’in eserine almış olduğu metinle birebir uygun düşmemektedir. Metinler arasında bazı farklılıklar vardır. Ayrıca bu hadis, metindeki bazı farklılıklarla beraber, Müslim ve Tirmizî’de de yer almakta⁵⁶ ve metinler de Ahmed Emin’in yer verdiği metinle birebir uygun düşmemektedir. Kanaatimizce Ahmed Emin, bu hadisin metninin anlam açısından tartışmaya açık olduğunu ifade etmek istemiş ve bu nedenle Buhârî’yi, bu hadisi eserine aldığı için de tenkid etmiştir. Çünkü hadisin senedi sahih, ancak metni tartışmalıdır. Hadis şârihleri, bu hadis metni hakkında çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır.⁵⁷ Kanaatimize göre Hz. Muhammed (sav.) “*Yüz yıldan sonra bu gün hayatta olanlardan yeryüzünde kimse kalmayacak*” anlamındaki bu hadiste, o zaman için bu gün mevcut insanların çoğu vefat etmiş olacak demek istemiştir. Nitekim Şemsuddin Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Said el-Kirmânî (ö. 787/1384) de bu görüşün bazı âlimler tarafından nakledildiğini ifade etmiştir.⁵⁸

Ahmed Emin, “*Her sabah aç karna (Medine’nin) acve adı verilen hurmalarından yedi tane yiyen kimseye, o gün zehir ve sihir etki etmez*” anlamındaki bir hadisin Buhari’de geçtiğini kaydetmiştir. Ona göre bu hadisin senedi sahih olduğu hâlde, metin kısmının ifade ettiği mana, müşahede ve tecrübî olaylara uygun düşmemektedir. Ahmed Emin’e göre yukarıdaki hadiste olduğu gibi Buhârî’nin bu hadisi sadece senetteki sahihliğe bakarak eserine almış olması, o dönemde hadisçilerin metin tenkidine yeteri derecede önem vermediklerini göstermektedir.⁵⁹

Ahmed Emin, daha önce olduğu gibi bu hadisin de senedine yer vermediği gibi kaynağını da belirtmemiştir. Yaptığımız tetkiklere göre bu hadis Buhârî’de dört ayrı yerde geçmektedir.⁶⁰ Ancak bu hadisler, genel olarak aynı anlamı ifade etmekle beraber, metinlerinde bazı kelime ve lafız farklılıkları

⁵⁴ Emin, *Fecrü’l-İslâm*, 210.

⁵⁵ Buhârî, *Sahîh*, “İlim”, 41; “Mevâkit”, 20.

⁵⁶ Müslim, *Sahîh*, *Fadâil*, 217; Tirmizî, *Sünen*, “Fiten”, 64.

⁵⁷ Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, 16: 94; Kirmânî, *Şerhu’l-Kirmânî*, 2: 170; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 1: 280; Aynî, *Umdetu’l-Kârî*, 2: 249; Gürânî, *el-Kevserü’l-Cârî*, 1: 243; Kastalânî, *İrşâdu’s-Sârî*, 1: 312; Sâbûnî, *eş-Şerhu’l-Muyesser*, 1: 193.

⁵⁸ Kirmânî, *Şerhu’l-Kirmânî*, 2: 171.

⁵⁹ Emin, *Fecrü’l-İslâm*, 210.

⁶⁰ Buhârî, *Sahîh*, “At’ime”, 43.

bulunmaktadır. Ahmed Emin'in yer verdiği metin ise Buhârî'de geçen bu dört yerdeki hadislerin metinleriyle birebir örtüşmemektedir. Ayrıca bu hadis, Müslim'de de farklı ifadelerle geçmektedir.⁶¹

Ahmed Emin, bu hadisin de sened açısından sahih olduğunu ancak metnin ifade ettiği anlamın tartışmaya açık olduğunu söylemek istemiş ve bu nedenden dolayı da hadisi eserine alan Buhârî'yi tenkîd etmiştir. Çünkü hadisin senedi sahih ancak metni tartışmalıdır. Şârihler, bu hadisin metni hakkında çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır.⁶²

Ahmed Emin, daha sonra hadisleri sıhhatine ve alış yollarına göre mütevâtir ve ahad olmak üzere iki kısım hâlinde mütalaa etmiş, mütevâtir hadisin tanımını yapmış ve bu tür hadislerin ilim ifade ettiğini kaydetmiştir. Ayrıca o, hadis âlimlerinin mütevâtir hadis hakkındaki tartışmalarını dile getirmiş, bazı âlimlerin mütevâtir hadisin bulunmadığını, diğer bazı âlimlerin ise, mütevâtir hadisin varlığını kabul ederek, “*Kim bilerek bana yalan isnâd ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın*”⁶³ anlamında ki hadisi, mütevâtir hadise örnek olarak verdiklerini anlatmıştır. Ahmed Emin, mütevâtir olmayan hadislerin ahad hadis olarak kabul edildiğini, bu tür hadislerin âlim ve fâkihlerin ekseriyetine göre ilim ifade etmediğini fakat doğruluğuyla ilgili tartışma olmayan ahad hadislerle amel etmenin caiz olduğunu kaydetmiştir. O, ahad hadislerin de sıhhatlerine göre çeşitli kısımlara ayrıldığını anlatmıştır.⁶⁴

Ahmed Emin sahâbenin, Hz. Muhammed'den (sav.) hadis rivâyet etme sayısı açısından farklılıklar arz ettiğini açıklamıştır. Ona göre çok hadis rivayet edenler müksirûn ve az hadis rivayet edenler de mukillûn şeklinde tanımlanmıştır. Ahmed Emin, burada çok hadis rivayet eden bazı sahâbilerin ismine yer vermiştir. O, Hz. Ömer'in 537 hadis rivayet ettiğini ve bunlardan yaklaşık olarak sadece 50 tanesinin sahih olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵ Ancak o, Hz. Ömer ile ilgili bu iddiasının gerekçelerini belirtmemiştir. Onun bu görüşü, tartışmaya açıktır. O, Ebû Hüreyre'nin nesebi, ailesi, ilmi kişiliği, hadisçiliği, çok hadis rivayet etme nedenleri, sahâbeden bazı kişilerin ve bazı müteahhirîn âlimlerin onunla ilgili değerlendirmeleri hakkında açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁶ Ahmed Emin, Hz. Aişe'nin hayatından, hadis rivâyetindeki öneminden ve hadis rivayet senetleri hakkında da bazı bilgiler vermiştir.⁶⁷

Ahmed Emin'e göre, hicri birinci asırda hiçbir halife resmi anlamda hadis tedvîniyle uğraşmamış, ne sahabe vene de tabî'nin ileri gelenlerinden hiç kimse insanların elinde mevcut olan hadisleri tarayıp sahihlerini bir araya getirme teşebbüsünde bulunmamışlardır. Yine Kur'ân-ı Kerim

⁶¹ Müslim, *Sahîh*, “Eşribe”, 154.

⁶² Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, 14: 5; Kirmânî, *Şerhu'l-Kirmânî*, 10: 43; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, 14: 445; Gürânî, *el-Kevserü'l-Cârî*, 9: 122; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, 12: 202; Sâbûnî, *eş-Şerhu'l-Muyesser*, 5: 169; Sâbûnî, *Fethu'l-İlâhi'l-Mun'im*, 3: 378.

⁶³ Buhârî, *Sahîh*, “Cenâiz”, 33; Müslim, *Sahîh*, “Mukaddime”, 1.

⁶⁴ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 210.

⁶⁵ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 211.

⁶⁶ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 211.

⁶⁷ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 212.

için yaptıkları gibi hadisleri kitap haline getirerek İslâm âleminin çeşitli beldelerine göndermemişlerdir. Fetih hareketleri neticesinde sahabe, İslâm âleminin çeşitli yerlerine dağılmışlardır. Dolısıyla bu durum, onlardan hadis alıp nakletmeyi zorlaştırmıştır. Bunu dile getiren Ahmed Emin, “Keşke o zaman Kur’ân ayetlerinin titizlikle toplanıp kitap haline getirildiği gibi, hadis rivayetindeki karmaşayı önlemek için sahabenin önde gelenlerinin tespit edip topladığı hadisler kitaplaştırılabilseydi ve onun dışında kalan hadislerin rivayet edilmesine izin verilmeseydi. O zaman netice, Müslümanlar için çok daha hayırlı olurdu.” demiştir. Onun iddia ettiğine göre aslında Hz. Ömer, böyle bir çalışma yapmayı düşünmüş, bazı sahabilerle istişarede bulunmuş ancak daha sonra bunu gerçekleştirmekten vazgeçmiştir.⁶⁸

Ahmed Emin, 114000 kadar sahabinin Hz. Muhammed’den (sav.) az veya çok hadis rivayet ettiğini iddia etmiştir.⁶⁹ Ancak her sahabe, Hz. Muhammed’den (sav.) hadis rivayet etmemiştir. Rivayet edenler de farklı sayılarda hadis rivayet etmişlerdir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Her insanın hafızası aynı seviyede değildir. Sahabenin hafızası için de aynı durum söz konusudur. Onlardan bazıları Hz. Muhammed’in (sav.) yanında çokbulunurken, diğer bazıları ise az bulunmuştur. Sahabeden bazıları ilimden daha çok cihad etmeye önem vermiştir. Bazı sahabiler ise, zamanlarının çoğunu idari işlere ve ibadete hasretmişlerdir. Onlardan bazıları da hata etme endişesinden dolayı hadis rivayet etmekten çekinirken, bazıları da az yaşadığı için, çok hadis rivayet edememişlerdir. Bu gibi nedenlerden dolayı, kaç sahabinin Hz. Muhammed’den (sav.) hadis rivayet ettiği tam manası ile tespit edilememiştir. Râvi olan sahabiler ve rivayetleri konusunda farklı rakamlar verilmiştir. Hâkim en-Nîsâbü’rî (ö.405/1014), hadis rivayet eden sahabe sayısının 4000 civarında, Ebû Abdillah Şemşüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö.748/1348) ise 1500 civarında olduğunu ifade etmiştir. Konuyla ilgili birbirinden farklı pek çok görüş vardır.⁷⁰ Bu tür rivayetlerden anlaşıldığı gibi Ahmed Emin’in 114000 sahabinin Hz. Muhammed’den (sav.) hadis rivayet ettiğine dair görüşü, mübalağalı görülmektedir.

Ahmed Emin’in ileri sürdüğüne göre, Ömer b. Abdilaziz’in başta Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm (ö.120/738) olmak üzere pek çok âlime hadisleri yazı ile tespit ederek tedvin etmelerini emretmiştir. Ancak onun bu emirleri neticesinde herhangi bir kitap yazılıp kendisine takdim edilememiştir. Vefatından sonra halife Ebû Cafer el-Mansûr (ö. 158/775), Malik b. Enes’e (ö179/795) bildiği hadisleri yazıp kitaplaştırmasını ve çeşitli İslâm beldelerine göndermesini talep etmiştir. Ancak Malik b. Enes, bunu yapmayı uygun görmemiştir. Daha sonra halife Harun er-Reşîd (ö. 193/809) de Malik b. Enes’in “*el-Muvatta*” adlı hadis kitabını Kâbe’nin duvarına asarak tek hadis kaynağı olarak ilan etmeyi düşünmüştür. Malik b. Enes, bu teklifi de uygun görmemiştir. Malik b. Enes, her iki teklifte de böyle bir şey yapmanın sakıncalı olacağını ileri sürmüştür. Sahabe, İslâm coğrafyasının çeşitli

⁶⁸ Emin, *Fecrü’l-İslâm*, 213.

⁶⁹ Emin, *Fecrü’l-İslâm*, 213.

⁷⁰ Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1992), 410; Mehmet Efendioğlu, “sahâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), , 35/491-500.

beldelerine dağılmış ve pek çok rivayette bulunmuştur. O beldelerde yaşayan insanlar, bu rivayetlerle amel etmeyi alışkanlık hâline getirmişlerdi. İnsanları sadece bir kitapla amel etmeye zorlamak, çeşitli sosyal ve ilmi problemlerin meydana gelmesine sebep olabilirdi. Bunları dile getiren Ahmed Emin, hicri birinci asrın bu şekilde geçtiğini, genel anlamda kapsamlı bir tedvîn faaliyetinin gerçekleşmediğini, hadis rivayetinin hafıza yolu ile şifahi bir şekilde gerçekleştiğini ve hadis tedvîn faaliyetinin bireysel ve sınırlı bir şekilde meydana geldiğini ifade etmiştir.⁷¹

Ahmed Emin, hicri ikinci asırda İslâm âleminin çeşitli şehirlerinde âlimlerin, sahih gördükleri hadisleri yazmaya başladıklarını söylemiştir. Ona göre ilk olarak er-Rab' b. Sabîh (ö. 160/776), Said b. Ebî Arube (ö. 156/773) ve benzeri âlimler, kendilerine göre sahih olarak kabul edip topladıkları hadisleri kitap haline getirmişlerdir. Ayrıca Malik b. Enes Medine'de, Abdulmelik b. Cüreyc (ö. 150/767) Mekke'de, Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî (ö.157/774) Şam'da, Süfyan es-Sevrî (ö.161/768) Kufe'de ve Hammâd b. Seleme b. Dînâr (ö. 167/784) da Basra'da hadis yazım faaliyetini devam ettirmişlerdir. Hicri üçüncü asırda ise, tasnif dönemi başlamıştır. Buharî ve Müslim gibi bazı âlimler, eserlerini konu başlıklarına göre Ahmed b. Hanbel gibi bazı âlimler de sahabe ravi adına göre hadisleri tasnif ederek çeşitli eserler meydana getirmişlerdir.⁷²

Ahmed Emin'in tespit ettiği göre ondan sonra İslâm âleminin kültürel yapısı, hadislere göre şekillenmiştir. Hadis âlimleri, hadis tespit etmek için diyar diyar dolaşarak hadis toplamışlardır. Tefsir, fıkıh, İslâm tarihi ve benzeri çeşitli ilimler, hadis tasnifi şemsiyesi altında gelişmiştir. Önceleri hadis içerisinde gelişen bu tür ilimler, daha sonra müstakil birer ilim dalı haline gelmiştir. Daha sonraları ise, kıssaları anlatan hikâyeciler çoğalmış, bunlarla beraber Yunan, Hint ve Fars kültürlerinden kaynaklanan birtakım hikmetli sözler, İslâm kültürüne karışmıştır. Bütün bunların, mevzu hadislerin çoğalmasında azımsanamayacak derecede etkileri olmuştur. Her şeye rağmen hadis, fikhî hükümlerin tespitinde İslâm dininin en geniş temel kaynağı haline gelmiştir. Sonuç olarak hadis, bu asırlarda hem teorik hem de pratik açıdan İslâm kültürünün oluşmasında temel rol oynamıştır.⁷³

Ahmed Emin, "*Duhâ'l-İslâm*" adlı eserinde, İgnaz Goldziher'i (1850-1921) üstat olarak kabul etmiş ve onun görüşlerine dayanarak İncil kaynaklı bazı sözlerin hadis olarak İslâm kültürüne girdiğini örnekler vererek kaydetmiştir. Ancak Ahmed Emin, Goldziher'in verdiği bazı örnekler hakkında değerlendirmelerde bulunurken, "*Biz, üstad Goldziher'in Hıristiyanlık kaynaklı bazı sözlerin hadise girdiğine, hatta Hz. Muhammed'e (sav.) nispet edildiğine dair görüşlerine muvafakat etmekle beraber, onun bu konudaki her görüşüne de katılmıyoruz*" demiştir. Ondan sonra diğer bazı örnekler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁷⁴ Kanaatimizce bu görüşlerin daha geniş bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Her şeyden önce Ahmed Emin'in Goldziher için üstatvasfını

⁷¹ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, s. 213.

⁷² Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 214.

⁷³ Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 215.

⁷⁴ Emin *Duhâ'l-İslâm*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2008), 1: 230.

kullanması, çok da anlamlı değildir. Çünkü Goldziher'in hadise ve İslâm'a dair ön yargılı görüşleri, herkesçe malumdur. Ayrıca Ahmed Emin, burada yer verdiği hadislere de Goldziher'in görüşlerine de kaynak göstermemiştir. Bundan önce de çeşitli örneklerde belirttiğimiz gibi Ahmed Emin, burada da hadislerin senetlerine yer vermemiştir.

Ahmed Emin, Abbasilerin ilk dönemlerinde “*er-Rihle*” adı verilen başta hadis tahsili için olmak üzere çeşitli ilmi yolculukların yapıldığını anlatmıştır.⁷⁵ O, hadisin Abbasiler dönemindeki gelişimi hakkında bilgi verdikten sonra, Emeviler dönemindeki gelişmelerle mukayesesi yapmıştır. Ardından o, el-Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/874) ve İbn. Hanbel'in (ö. 241/855) hayatları ve eserleri hakkında genişçe açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca Ahmed Emin, hadis uydurma faaliyetleri, cerh ve ta'dîl, hadislerin mana ile rivayet edilmesi ve hadisçilerin fıkıhçılar ile kelimciler arasındaki ihtilafları hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.⁷⁶

Ahmed Emin, 60.000 civarında hadisin toplandığını ve hadisleri bünyesinde toplayan büyük hacimli hadis kitaplarının yazıldığını kaydetmiştir. Ona göre zamanla hadisle ilgili “*nasih ve mensuh*”, “*cerh ve ta'dîl*” gibi ilim dalları gelişmiştir. Ahmed Emin, farklı yabancı kültürlerin hikmetli bilgilerinin, eski bazı milletlerin inanç esasları ile ilgili bazı hususların ve çeşitli âlimlerin içtihatlarının hadis kültürüne girdiğini iddia etmiştir. Ona göre hadis ilimleri, diğer ilimlerin önüne geçirilmiş, hadisçilere fazla ilgi gösterilmiş ve onlara aşırı bir şekilde maddi destekler sağlanmıştır. Hatta edipler ve tarihçiler, kendi alanları ile ilgili eserler meydana getirirken, hadisçileri taklit ederek, sened sistemini kullanmışlardır. Ona göre aslında edebi metinlerin senetle kullanılması veya kullanılmaması, çok da önemli değildir. Önemli olan, senedi zayıf bile olsa, edebi metnin ifade ettiği manadır. O, daha önce de işaret edildiği gibi, hadisçilerin metinden daha çok senede önem verdiğini ifade etmiştir. Senedi sahih olan hadisin metni, akla ve tecrübî olaylara aykırı olsa bile, kabul edilmesini hayretle karşılamıştır.⁷⁷

Ahmed Emin, Mu'tezile'ye göre sahabenin masum olmadığını ister büyük ister küçük bütün sahabenin hata yapabileceğini ileri sürmüştür. Mu'tezile, dört halifenin tenkîd edilmesini ve yaşanan tarihi olayların bu görüşü desteklediğini savunmuştur. Ehli Sünnet ise, bu konuda Mu'tezilenin karşısında durarak genel anlamda sahabenin tenkîde tabi tutulmasını doğrugörmemiştir. O, bunu dile getirdikten sonra, sahabe ve tabiin döneminde birbirleriyle ilgili yaşanan pek çok tenkîd örneğini izah etmiştir.⁷⁸ Ahmed Emin, sahabe ve tabiin arasında nezaket kurallarını aşacak derecede bazı tenkîdsözlerine yer vermiştir. Ancak naklettiği bu bilgilerle ilgili hiçbir kaynağa yer vermemesi, bu bilgilerin doğruluğu hakkında birtakım kuşku uyandırmıştır. Kanaatimizce Ahmed Emin sahabenin tenkîdiyle ilgili rivâyetleri naklederken, kendi görüşlerini açık bir şekilde belirtmemiş ve daha ziyade

⁷⁵ Ahmed Emin *Duhâ'l-İslâm*, 2: 323.

⁷⁶ Emin *Duhâ'l-İslâm*, 2: 347.

⁷⁷ Emin *Zuhru'l-İslâm*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2008), 2: 245.

⁷⁸ Emin *Zuhru'l-İslâm*, 4: 620.

Mu'tezileye yakın bir düşünce içerisinde olduğunu ima etmiştir. Nitekim Mu'tezileden bazı fırkalar, sahabeyi tenkîd etmeyi uygun görürken, bazı fırkalar da karşı çıkmışlardır.⁷⁹

Sahabenin İslâm tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü onlar, Hz. Muhammed (sav.) ile beraber yaşamış, hayatını yakından öğrenmiş ve güzel ahlakını örnek alarak hayatlarını şekillendirmeye çalışmışlardır. Sahabe, örnek İslam toplumunu oluşturan ilk nesildir, Kur'ân-ı Kerim ve hadislerin tespitinde önemli rol oynamışlardır. Onlar, Kur'ân-ı Kerim'i Hz. Muhammed'den (sav) dinleyen, okuyan, ezberleyen, yazıya geçiren ve çoğaltarak çeşitli İslam beldelerine gönderen ilk nesildir. Bununla beraber onlar, hadis rivayetinde senedi oluşturan ilk râvî halkasıdır. Sahabe nesli, fert olarak günahsız ve hatadan beri bir nesil değildir.⁸⁰ Ancak onların faziletlerine işaret eden çeşitli ayet⁸¹ ve hadisler⁸² vardır. Bazı hadis kaynaklarında, “*Kitâbu Fadâilu's-Sahâbe*”,⁸³ “*Kitâbu Fadâilu Ashâbi'n-Nebi*”⁸⁴ veya “*Kitâbu's-Sünne*”⁸⁵ başlıklı bölümlerde, bu konu ile ilgili pek çok hadise yer verilmiştir.⁸⁶

Sahabenin hadis rivayetindeki adaleti, hadis âlimleri tarafından hassas bir konu olarak kabul edilmiş, hadis rivayeti açısından adaletlerinin cerh ve ta'dîle konu yapılarak tartışılmasını uygun görmemişlerdir. Çünkü hadisleri ilk nesil olarak nakleden sahabe râvîlerin, adalet sahibi olmaları hadislerin sıhhati açısından önemli bir gerekliliktir. Özellikle yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kur'ân-ı Kerim ve sünnette yer alan bu tür naslara dayanan muhaddisler ve Ehl-i sünnet âlimleri, sahabenin tümünü âdil kabul ederek onların naklettikleri hadislerin araştırılmadan kabul edilmesinin gerektiğini belirtmişlerdir. Cumhurun da görüşü, bu istikamettir.⁸⁷ Çünkü sahabe hakkında cerh ve ta'dîl kapısının açılması, hadislerin sıhhati ile ilgili çeşitli temel problemlerin meydana çıkmasına zemin hazırlar. Cerh ve ta'dîl ilmi, sahabenin sahip olduğu adalet prensibi üzerine kurulmuştur. Sahabenin bazısında unutkanlık ve yanılma gibi bazı zabt kusurlarının bulunması, onlar için bir eksiklik olarak değerlendirilmez. Onların zaman zaman birbirlerini tenkîd etmiş olmaları, adalet vasfını zedelemeye yönelik değil, aksine birbirlerinin hatalarını düzeltmeye yöneliktir. Bazı sahabe de görülen ancak aşırı olmayan hata ve küçük zabt kusurları, onların sikâ olmalarına zarar vermez. Özellikle hadis âlimlerinin, bütün sahabeye yönelik cerh kapısını kapalı tutmalarının ve tartışma

⁷⁹ Emin Zuhru'l-İslâm, 4: 623.

⁸⁰ Ali Karakaş, “Sahabe Döneminde Hadis Tenkidi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/66 (2019), 1327-1343.

⁸¹ el-Bakara 2/143; Alî İmran 3/110; et-Tevbe 9/100; el-Fetih 48/, 18, 29.

⁸² Buhârî, *Saîh*, “Şehâdât”, 9; “Faedâilu's-Sahâbe”, 1; “Rikâk”, 7; “Eymân”, 27; Müslim, *Saîh*, “Fadâilu's-Sahâbe”, 210; Nesâî, *Sünen*, Eymân, 29, 41.

⁸³ Bkz. Müslim, *Saîh*, “Fedâilu's-Sahabe”.

⁸⁴ Bkz. Buhârî, *Saîh*, “Fadâilu Ashâbi'n-Nebi”.

⁸⁵ Bkz. Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Fadlu Ashâbi Resûlillah”, 10; “en-Nehyu an Sebbi Ashâbi Resûlillah”, 11.

⁸⁶ Karakaş, “Sahabe Döneminde Hadis Tenkidi”, 12/66, 1327-1343.

⁸⁷ Efendioğlu, “sahâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/491-500; Karakaş, “Sahabe Döneminde Hadis Tenkidi”, 12/66, 1327-1343.

konusu yapılan bazı sahabileri masum olmadıkları halde onları hadis rivayetinde âdil kabul etmelerinin birtakım sebepleri vardır. Bu sebeplerle ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır.⁸⁸

Yukarıda Ahmed Emin'in hadis tanımı, tespiti, tenkîdi, hadis uydurma nedenleri ve benzeri konularla ilgili yorumlarını anlattık. Zaman zaman onun görüşlerini değerlendirip bazı tenkitlerde bulduk. Çeşitli âlimlerin hadis konusunda kendisine yöneltmiş oldukları diğer bazı tenkitlere de özet olarak yer vermek istiyoruz.

Her şeyden önce bu çalışmamızda, Ahmed Emin'in sadece "*Fecrü'l-İslâm*" adlı eserinde değil, diğer çalışmalarında da yer verdiği hadislerin kaynağını göstermediğini tespit ettik. Bu durum, ilmi çalışmalar için akademik açıdan önemli bir eksiklik olarak kabul edilmektedir. Oryantalistlerin pek çoğu, İslâm'ın ikinci önemli kaynağı olan hadisi, hedef almış ve onunla uğraşmayı gaye edinmişlerdir. Goldziher, Schacht ve Theodorus Willem Juynbol (1866-1948) vb. oryantalistlerin hemen hemen hepsinin ortak kanaatine göre, hadislerin büyük ekseriyeti Hz. Muhammed'in (sav.) gerçek sözü veya onun davranışlarının güvenilir bir tasviri değildir. Onlara göre hadisler, dinî birer metin değil, İslâm toplumunun siyasi, sosyal ve kültürel durumlarını yansıtan tarihî metinlerdir.⁸⁹ Onlar, bu iddiaları kabul ettirmek için, hadislerin İslâm'ın ilk dönemlerinde yazılmadığını, sadece şifahi rivayetlerle nakledildiğini ileri sürmüşlerdir. Birçok İslâm âlimi, onların bu konudaki görüşlerine itiraz ederek hadislerin aynı zamanda yazılı metinlere de dayandığını savunmuşlardır. Başta Fuat Sezgin olmak üzere, Yusuf el-Karadâvî, Abdulfettâh Ebûğudde, M. Mustafa A'zamî, Süleyman en-Nedvî, Mustafa es-Sibâî ve daha pek çok Müslüman ilim adamı bu konuda çok sayıda kitap ve makale yazmışlardır.⁹⁰ Muhammed Hamîdullah, hadis ve sünnetin çok farklı yollarla intikal ettiğini ve bu intikallerin çok eski devirlerde yazılı vesikalara dayandığını dile getirmiştir.⁹¹

Maalesef İslâm dünyasında bazı âlimler, oryantalistlerin etkisinde kalarak hadislerin ilk dönemlerde yazılmadığını, sadece şifahi rivayetlere dayandığını iddia etmişlerdir. Ahmed Emin'in hadislerin ilk dönemlerde yazılmadığına ve daha çok şifahi yollarla rivayet edildiğine dair görüşleri de âlimler tarafından tenkîd edilmiştir. Sezgin, Ahmed Emin gibi bazı İslâm âlimlerinin bu konuda Goldziher gibi oryantalistlerin etkisinde kalarak, hadis külliyyatının oluşumu ve kaynakları hakkında yanlış bilgi sahibi olduklarını dile getirmiştir. Goldziher'in bu konudaki fikirlerine tabi olan Ahmed

⁸⁸ Bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, (Ankara: Otto, 2016), 115; Efendioğlu, "sahâbe", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 35/491-500.

⁸⁹ Gautier Herald A. Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, trc. Salih Özer, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 9; Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, trc. Salih Özer, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 20; Theodorus Willem Juynbol, "Hadis", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977), 5/1, 47-54; Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis*, (İstanbul: İFAV, 2013), 35.

⁹⁰ Bkz. Fazlurrahman, *İslâm*, trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 63; İsmail Ünal Hakkı, "Fazlurrahman'ın Sünnet Anlayışı ve Yaşayan Sünnet Kavramı Üzerine", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 4/4 (1990), 285-294; Yavuz Köktaş, *Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar İddialar ve Gerçekler*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 190; Sibâî, *İslam Hukukunda Sünnet*, trc. Edip Gönenç, (İstanbul: EVS yayıncılık, 1981), 187; Ali Osman Ateş, *Oryantalistlerin Hz. Peygamber İle İlgili İddialarına Cevaplar*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 19; Hayri Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 16; Karakaş, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, (İstanbul: Ensar Neşriyat 2017), 52.

⁹¹ Muhammed Hamidullah, "Sünnet", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1997), 11/244-245,

Emin, aynı zamanda “*Duhâ'l-İslâm*” adlı eserinde Buhârî ve diğer muhaddislerin kitaplarının kaynakları hususunda farklı bir şey düşünmemiştir. Ancak ona göre de Buhârî, on altı sene boyunca bütün İslâm beldelerini dolaşarak yüzlerce muhaddisi ziyaret etmiş, onlardan naklettiği hadislerle “*el-Câmiu's-Sahih*” adlı kitabını meydana getirmiştir.⁹²

Mustafa es-Sibâî de, Ahmed Emin'i bu konudaki görüşlerinden dolayı geniş bir şekilde tenkîd etmiştir. Sibâî, İslâm âleminde bazı ilim adamlarının oryantalistlerin öğrenciliğini benimsemek suretiyle onların etkisinde kaldıklarını savunmuştur. O, bu şekilde oryantalistlerin etkisinde kalarak onları takip edenlerden birinin de Ahmed Emin olduğunu belirtmiştir. Sibâî'ye göre Ahmed Emin, “*Fecrî'l-İslâm*” adlı eserinde hadis ile ilgili görüşlerini belirtirken, zehir ile panzehiri, hak ile batılı birbirine karıştırarak sunmuştur. O, Ahmed Emin'in bu kitapta 20 sahife civarında hadis ile ilgili özel bir bölüm ayırdığını ve bu bölümde genel anlamda sünnet hakkında çeşitli bilgiler verdiğini kaydetmiştir. Sibâî, “*İslâm Hukukunda Sünnet*” adlı eserinde, 50 sahifeden fazla bir bölüm ayırarak Ahmed Emin'i sünnetle ilgili görüşlerinden dolayı değerlendirmiş ve tenkîd etmiştir.⁹³

Muhammed Accâc el-Hatîb, oryantalistlerin hadise yönelik tenkitlerini tahlil etmiş ve hadislerin ilk dönemlerden itibaren kılı kırk yaran bir araştırma tekniğiyle tespit edildiğini ortaya koymaya çalışmıştır.⁹⁴ Ahmed Emin gibi bazı İslâm âlimlerinin hadis konusundaki görüşlerini de ele alarak değerlendirmelerde bulunmuştur. O, Ahmed Emin'in, “*Âlimler, cerh ve ta'dîl için belirli kurallar koymuşlardır ki, bunları burada zikretmek yersizdir. Ancak onlar, metin tenkidinden çok sened tenkîdi ile uğraşmışlardır.*”⁹⁵ ve “*Buhârî bile dirayetinin fevkaladeliği ve araştırmadaki dakikliğine rağmen tarihi olaylar ve bilimsel gözlemlerin sahih olmadığını gösterdiği birtakım hadisleri sahih diye karara bağlamıştır. Bu ise, onun sadece ricâl tenkîdi ile yetinmesinden kaynaklanmıştır.*”⁹⁶ gibi görüşlerini ele almıştır. Accâc, Ahmed Emin'in bu tür görüşlerinin kesinlikle kabul edilemeyeceğini örneklerle açıklamıştır.⁹⁷

Sonuç

Tarih boyunca insanlar, ancak bilgiyle aydınlanmaya ve yeni medeniyetler inşa etmeyi başarmışlardır. Büyük medeniyetler, cahil insanların değil, düşünen, okuyan, fikir üreten bilginlerin sayesinde kurulmuş ve onların omuzlarında yükselmiştir. Bu nedenle bütün Kutsal kitaplarda okumaya önem verilmiş ve bütün peygamberler onu teşvik etmişlerdir. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in (sav.) emanet olarak bıraktığı Kur'ân-ı Kerim ve hadislerde de bu konuya birinci derecede dikkat

⁹² Emin, *Duhâ'l-İslâm*, 2: 349; M. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 89; Karakaş, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, 166.

⁹³ Sibâî, *İslâm Hukukunda Sünnet*, 237.

⁹⁴ Muhammed el-Hatîb Accâc, *Sünnetin Tesbiti*, trc. Mehmet Aydemir, (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005), 241.

⁹⁵ Accâc, *Sünnetin Tesbiti*, 246.

⁹⁶ Accâc, *Sünnetin Tesbiti*, 248.

⁹⁷ Bkz. Accâc, *Sünnetin Tesbiti*, 248; Karakaş, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, 89.

çekilmiştir. Bu nedenle olmalı ki Müslümanlar, İslâm'ın ilk dönemlerinde okumuş, araştırmış, fikir üretmiş ve büyük altın çağı kurabilmişlerdir. Ancak Müslümanlar, zamanla ilmi ihmal etmiş, okumaya gereken önemi vermemiş ve sonuç olarak dünya milletleri arasında hak ettikleri yerde kalmayı başaramamışlardır.

Son asırlarda, geri kalmışlığın acısını yüreklerinde hisseden pek çok ilim adamı, Müslümanları bu gafletten uyandırmak için, kendi imkânları nispetinde büyük çabalar içinde bulunmuşlardır. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. Yüzyılın başlarında Mısır'da yaşamış olan Ahmed Emin de bu çaba içerisinde bulunmuş önemli ilim adamlarından biridir. Ahmed Emin, sıkıntılı imkânlarına rağmen çocukluğundan itibaren okumaya çalışmış, pek çok zorluğu aşmış ve başta Mısır olmak üzere dünyada kendisini kabul ettirmiştir.

O, dinî, edebî, tarihî ve kültürel açıdan büyük bir birikim elde etmiştir. Ahmed Emin, hayatı boyunca pek çok ilmî çalışma yapmış ve bu çalışmalarıyla da Müslümanlara bazı gerçekleri kabul ettirmeye çalışmıştır. Ancak beşer olması hasebiyle hem yazdıklarında hem de fikir ve düşüncelerinde bazı hatalar yapmıştır. Nitekim Ahmed Emin, Batı kültürüne, bazı oryantalistlerin fikir ve düşüncelerine ilgi duymuş ve onların etkisinde kalmıştır. Ancak bütün bunlarla beraber kendisini, değerlerini ve temsil ettiği medeniyeti de unutmamıştır.

O, bütün eserlerinde Müslümanların büyük bir heyecanla yeniden ilmî çalışmalara yönelmeleri ve bu alandaki yeniliklere de açık olmaları gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Oryantalistler, hadis kitabeti, hadis rivâyeti, ilk dönem hadis çalışmaları, sahabe adaleti, hadislerde sened ve metin tenkîdi gibi konular üzerinde çalışmalar yapmışlar ve ayrıca bu alanla ilgili çok sayıda eser kaleme almışlardır. Ahmed Emin, kısmen bu ve benzeri konularda oryantalistlerin etkisinde kalmış ve düşüncelerini bu yönde açıklamıştır. Bu nedenle o, Fuat Sezgin, Mustafa Sibâî, Tayyib Okiç, Muhammed Accac el-Hatib ve benzeri bazı Müslüman ilim adamları tarafından tenkîd edilmiştir.

Extended Abstract

Ḥadīth Criticism in Fajru'l-Islām

Ahmad Amin b. Ibrahim et-Tabbah (d. 1374/1954) was born in Cairo in 1886. He received his initial education from his father and attended al-Azhar University. He worked as a primary school teacher in Alexandria and Cairo. Later, he graduated from the Faculty of Law and served as a judge for four years. In 1926, he joined the Faculty of Arts at Cairo University, and in 1939, he was appointed as the dean of the Faculty of Arts. In 1947, he was appointed Director of the Arab Union Culture Administration and remained in this position until his death.

He was elected as a member of the Cairo Language Institute and the Scientific Institutions of Damascus and Baghdad. In 1948, he was awarded an honorary doctorate by Cairo University and King Fuad I. University. Ahmad Amin was influenced by several orientalist, especially Carl Brockelmann (1868-1956), and applied Western thought and critical methods in his works. Through his books on the emergence and development of Islamic cultural history, he significantly impacted not only the Arab world but also various parts of the Islamic world. In his intellectual and ideological development, he was influenced by Abd al-Hâkim b. Muhammad, who he believed played a crucial role in expanding his horizons and shaping his personality.

Ahmad Amin was also influenced by the views of Muhammad Abduh (d. 1323/1905) and made efforts to improve his English and French alongside Arabic. He had eight children, including two daughters and six sons. Deeply attached to his children, he expressed his feelings with the following words: "I possess the courage to speak the truth, adhere to honesty, and endure deprivation in terms of wealth and status. However, I do not have the courage to endure anything that would harm my children or tarnish my honor." In a book he wrote for his son, he stated: "You were created in a different time, educated in a different manner, and raised in a different society. I grew up in a time dominated by traditions and customs, while you live in an era where they have disappeared. I was in a period where obedience was the slogan, and you are in a time of rebellion."

Ahmed Emin traveled to various countries for scientific research and to give lectures. He was also elected as a member of the Congress of Orientalists held in Leiden, Netherlands. He authored various works, including "el-Ahlak," "Fecrū'l-Islām", "Duhâ'l-Islâm," "Zuhru'l-Islâm," "Yevmu'l-Islâm," "Zu'amâu'l-Islâh fi'l-Asri'l-Hadîs," and "Hayâtî." Numerous academic studies have been conducted about his life and works. Ahmed Emin argued that all civilizations influence one another and that the Arabs, through their acceptance of Islâm, had the opportunity to engage with various nations and develop dialogues.

According to him, Persian wisdom and Greek philosophy influenced Arab wisdom and philosophy, while the style of Roman law affected Arab legal thought. In his work "Fecrū'l-Islâm,"

Ahmed Emin wrote a single volume explaining the initial phases of various sciences. In this work, he defined hadith over 15 pages and explained that the information transmitted from the Companions and the Followers after Prophet Muhammad (peace be upon him) is also categorized as hadith. He emphasized the importance of hadith in Islâm, stating that it is the second most important source after the Qur'an, supported by relevant verses.

He argued that hadith were not written down in the early period but were transmitted orally, and due to various reasons, some hadith were fabricated, which is why the critique of hadith began during that time. Ahmed Emin claimed that fabricated hadith exist in the collections of Buhârî and Müslim, and that hadith scholars displayed inconsistencies regarding the critique (cerh) and validation (ta'dîl) of hadith, along with issues in the transmissions of certain companion narrators. He asserted that while Prophet Muhammad (peace be upon him) had scribes to record the revelations, the same was not true for hadith. He noted that, like the collection of the Qur'an, there was no special effort made to compile hadith.

According to him, after the death of Prophet Muhammad (peace be upon him), there were no books written according to specific rules other than the Qur'an. The hadiths of Prophet Muhammad (peace be upon him) were not written down, and the Companions were hesitant to narrate many hadith due to the fear of misrepresenting him, often warning one another about this. Ahmed Emin stated that some of the Companions sought evidence for the accuracy of the reported hadith. He noted that during the caliphate of Abu Bakr, there was great caution in accepting reported hadith. He recorded that Umar sought witnesses for the authenticity of a hadith. He claimed that the real fabrications of hadith occurred after the death of Prophet Muhammad (peace be upon him), as fabricating hadith was easier than uncovering the truth.

Ahmed Emin attributed the fabrication of hadith to political disputes, disagreements in jurisprudence and theology, the ambitions of certain scholars to gain favor with political leaders, motivations of encouragement and discouragement, the influence of Israelite traditions (Isrâîliyat), and biases based on nation, region, tribe, sect, and location. As the phenomenon of hadith fabrication became widespread among Muslims, many rational scholars began to take measures to distinguish authentic hadith from fabricated ones. Thus, the activity of hadith critique, which involved examining the narrators, chains of transmission, and texts, developed. Various principles and methods were established regarding these topics.

Ahmed Emin categorized hadith based on their authenticity and transmission methods into concurrently transmitted (mutawatir) and singularly transmitted (ahad), defining mutawatir hadith and noting that such hadith convey knowledge. He explained that the Companions varied in the number of hadith they narrated from Prophet Muhammad (peace be upon him). He argued that no caliph officially compiled hadith during the first century AH. According to him, neither the

Companions nor the leading Followers made any attempt to sift through the hadith available among people to gather the authentic ones.

They also did not compile hadith into books and send them to various regions of the Islâmic world, as they did with the Qur'an. Ahmed Emin stated that there was no comprehensive compilation activity in the first century AH, and that hadith transmission occurred orally through memory, making the hadith compilation efforts individual and limited. However, he noted that in the second century, scholars in various cities of the Islamic world began to write down the hadith they deemed authentic. He recorded that over time, large volumes of books compiling hadith were written, with the total number of collected hadith reaching approximately 60,000. According to him, the cultural structure of the Islâmic world later shaped itself based on these hadith.

ملخص موسع

نقد الحديث الشريف في (كتاب) فجر الإسلام

ولد أحمد أمين بن إبراهيم الطباع (ت 1374 / 1954) في القاهرة عام 1886. تلقى تعليمه الأولي على يد والده والتحق بجامعة الأزهر. عمل مدرساً بالمدارس الابتدائية في الإسكندرية والقاهرة. ثم تخرج بعد ذلك من كلية الحقوق، وعمل قاضياً لمدة أربع سنوات. وفي عام 1926م التحق بكلية الآداب بجامعة القاهرة، وفي عام 1939م عُيِّن عميداً لكلية الآداب، وفي عام 1947م عُيِّن عميداً لكلية الآداب. وفي عام 1947م عُيِّن مديراً لإدارة الثقافة العربية الاتحادية، وظل في هذا المنصب حتى وفاته. انتخب عضواً في مجمع اللغة بالقاهرة وفي المجمعين العلميين بدمشق وبغداد، كما انتخب عضواً في مجمع اللغة العربية بالقاهرة.

وفي عام 1948م، مُنِح الدكتوراه الفخرية من جامعة القاهرة وجامعة الملك فؤاد الأول. تأثر أحمد أمين بالعديد من المستشرقين، وخاصة كارل بروكلمان (1868-1956)، وطبق الفكر الغربي والمناهج النقدية الغربية في أعماله. ومن خلال كتبه عن نشأة التاريخ الثقافي الإسلامي وتطوره، أثر بشكل كبير ليس فقط في العالم العربي بل في مختلف أنحاء العالم الإسلامي. وقد تأثر في تطوره الفكري والأيدولوجي بعبد الحكيم بن محمد الذي كان يعتقد أنه لعب دوراً حاسماً في توسيع آفاقه وتشكيل شخصيته. كما تأثر أحمد أمين بآراء محمد عبده (ت 1323 / 1905)، وبذل جهوداً لتحسين لغته الإنجليزية والفرنسية إلى جانب العربية.

أنجب ثمانية أولاد، منهم ابنتان وستة أبناء. وكان شديد التعلق بأولاده، وقد عبّر عن مشاعره بالكلمات التالية "إنني أمتلك الشجاعة لقول الحق والتمسك بالصدق وتحمل الحرمان من حيث الثروة والمكانة. ولكنني لا أملك الشجاعة لتحمل أي شيء من شأنه أن يؤدي أولادي أو يشوه شرفي". وقال في كتاب كتبه لابنه "لقد خلقت في زمن مختلف، وتعلمت بطريقة مختلفة، وتربيت في مجتمع مختلف. لقد نشأت في زمن سادت فيه التقاليد والعادات، بينما أنت تعيش في عصر اختلفت فيه هذه العادات والتقاليد.

كنت في زمن كانت الطاعة فيه هي الشعار، وأنت في زمن التمرد". سافر أحمد أمين إلى مختلف البلدان للبحث العلمي وإلقاء المحاضرات. كما انتخب عضواً في مؤتمر المستشرقين الذي عقد في لايدن بهولندا. ألف العديد من المؤلفات، منها: "الأحلاك"، و"فكر الإسلام"، و"ضحى الإسلام"، و"زهر الإسلام"، و"فجر الإسلام"،

و"زعماء الاصلاح في عصر الحديث"، و"تاريخ الإسلام"، و"حياتي". وقد أجريت العديد من الدراسات الأكاديمية حول حياته وأعماله. قال أحمد أمين جميع الحضارات تؤثر في بعضها البعض، وأن العرب من خلال قبولهم للإسلام، أتاحت لهم الفرصة للتفاعل مع مختلف الأمم وتطوير الحوار فيما بينهم.

ويرى أن الحكمة الفارسية والفلسفة اليونانية أثرت في الحكمة والفلسفة العربية، بينما أثر أسلوب القانون الروماني في الفكر القانوني العربي. كتب أحمد أمين في عمله "فجر الاسلام" مجلداً واحداً يشرح فيه المراحل الأولية لمختلف العلوم. وقد عرّف في هذا العمل الحديث في أكثر من 15 صفحة، وأوضح أن المعلومات المنقولة عن الصحابة والتابعين بعد النبي صلى الله عليه وسلم تصنف أيضاً في الحديث النبوي.

وأكد على أهمية الحديث النبوي في الإسلام، مبيناً أنه ثاني أهم مصدر بعد القرآن الكريم، مدعوماً بالآيات المتعلقة به. وقال إن الحديث لم يكن مدوناً في الفترة الأولى بل كان يُنقل، ولأسباب مختلفة تم اختلاق بعض الأحاديث، ولهذا السبب بدأ نقد الحديث في ذلك الوقت. وقد ادعى أحمد أمين أن الأحاديث الموضوعية موجودة في صحيحي البخاري ومسلم، وأن علماء الحديث أظهروا تناقضات في نقد الحديث وتوثيقه، بالإضافة إلى وجود مشاكل في نقل بعض الرواة من الصحابة. وأكد أنه إذا كان للنبي - صلى الله عليه وسلم - كُتُبٌ لتدوين الوحي، فإن الأمر نفسه لم يكن ينطبق على الحديث.

وأشار إلى أنه، جمع القرآن، لم يكن هناك جهد خاص لجمع الحديث النبوي الشريف. وأشار إلى أنه بعد وفاة النبي صلى الله عليه وسلم لم يكن هناك كتب مدونة وفق قواعد محددة غير القرآن الكريم. ولم تدون أحاديث النبي - صلى الله عليه وسلم -، وكان الصحابة يترددون في رواية كثير من الأحاديث خشية تحريفه، وكثيراً ما كان يحدّر بعضهم بعضاً من ذلك. وذكر أحمد أمين أن بعض الصحابة كانوا يتحرون الدلائل على صحة الحديث المروي. وأشار إلى أنه في خلافة أبي بكر كان هناك احتياط شديد في قبول الحديث المروي. وسجل أن عمر التمس الشهود على صحة الحديث المروي. وزعم أن الاختلاق الحقيقي للأحاديث حدث بعد وفاة النبي - صلى الله عليه وسلم -، إذ كان اختلاق الحديث أسهل من كشف الحقيقة. وقد عزا أحمد أمين اختلاق الحديث إلى الخلافات السياسية، والخلافات الفقهية والكلامية، وأطاع بعض العلماء في كسب الحظوة لدى الزعماء السياسيين، ودوافع الترغيب والترهيب، وتأثير الإسرائيليات في الأحاديث، والتحييزات القائمة على أساس الأمة والإقليم والقبيلة والمذهب والموقع. ومع تفشي ظاهرة وضع الحديث بين المسلمين، بدأ كثير من العلماء الربانيين في اتخاذ تدابير لتمييز الحديث الصحيح من المختلق، فانتشرت ظاهرة وضع الحديث بين المسلمين.

وهكذا، تطور نشاط نقد الحديث الذي تضمن فحص الرواة وسلاسل النقل والنصوص. وتم وضع مبادئ ومناهج مختلفة فيما يتعلق بهذه الموضوعات. وقد صنف أحمد أمين الحديث بناءً على صحته وطرق نقله إلى متواتر ومرسل آحاد، وعرف الحديث المتواتر وأشار إلى أنه حديث يفيد العلم. وأوضح أن الصحابة اختلفوا في عدد الأحاديث التي رووها عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - . وذهب إلى أنه لم يكن هناك خليفة من الخلفاء الراشدين في القرن الأول الهجري قد جمع الحديث النبوي الشريف.

وقال إنه لم يقم الصحابة ولا كبار التابعين بأي محاولة لغزلة الأحاديث المتوفرة بين الناس لجمع الصحيح منها. كما أنهم لم يجمعوا الحديث في كتب وأرسلوها إلى مختلف أقطار العالم الإسلامي، كما فعلوا مع القرآن الكريم. وقد ذكر أحمد أمين أنه لم يكن هناك نشاط تجميع شامل في القرن الأول الهجري، وأن نقل الحديث كان يتم عن طريق الذاكرة، مما جعل جهود جمع الحديث فردية ومحدودة. غير أنه أشار إلى أنه في القرن الثاني الهجري بدأ العلماء في مختلف مدن العالم الإسلامي في تدوين الأحاديث التي اعتبروها صحيحة. وسجل أنه بمرور الوقت، دُوِّنت مجلدات كبيرة من الكتب التي جمعت الأحاديث النبوية الشريفة، حيث بلغ العدد الإجمالي للأحاديث التي تم جمعها حوالي 60000 حديث. ووفقاً له، تشكلت البنية الثقافية للعالم الإسلامي فيما بعد بناءً على هذه الأحاديث النبوية.

الكلمات المفتاحية: الحديث، الصحابة، التنكيد، أحمد أمين، فجر الإسلام.

Kaynaklar / References / المصادر

- Accâc, Muhammed el-Hafîb. *Sünnetin Tesbiti*, çev. Mehmet Aydemir. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005.
- Ateş, Ali Osman. *Oryantalistlerin Hz. Peygamber ile İlgili İddialarına Cevaplar*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed. *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- A'zamî, M. Mustafa. *Menhecü'n-Nakd İnde'l-Muhaddisîn*, Riyad. y.y. 1990.
- Azîmâbâdî, Ebû Abdîrrahmân Şerefi'l-Hak Muhammed Eşref es-Sadîkî. *Avnü'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Dımaşk: Darü'l-Feyhâi, 2013.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Usûlü*, Ankara: Bilay Araştırma Yayınları, 2018.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğire. *Sahîh*, Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî. t. y.
- Demircan, Adnan. "Ahmed Emin (Hayatı, Eserler ve Bazı Görüşleri)", *Doğu Araştırmaları dergisi*1/1 (2008), 99-114.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye. t. y.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sahâbe", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 35/491-500, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Emin, Ahmed. *Hayâtî* (Otobiyografi), Kahire: Lecnetü't-Te'lifve't-Terceme ve'n-Neşr, 1950.
- Emin, Ahmed. *İlâ Veleddî*, Kahire. y. y. 1976.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2008.
- Emin, Ahmed. *Zuhru'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2008.
- Emin, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- Emin, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*, çev. Ahmet Sedaroğlu, Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
- Fazlurrahman. *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Gürânî, Şemsuddin Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed. "*el-Kevserü'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi'l-Buhârî*", thk. Ahmed İzzu İnâye, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2008.
- Hamidullah, Muhammed. "Sünnet", İslâm Ansiklopedisi,11/244-245, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Hatipoğlu, Haydar. *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, Ankara: Otto, 2016.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *A'lâmu'l-Hadis fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdîrrahman, Mekke: Merkezu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1988.
- Itr, Nureddin. *Menhecü'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadis*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *Müsned*, Beyrut. t. y.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *Sünen*, Mısır: İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuh. t. y.

- Juynboll, Gautier Herald A. *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, çev. Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Juynboll, Gautier Herald A. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Juynbol, Theodorus Willem. "Hadis", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/1, 47-54, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Karabela, Nevin, "Hayatî Adlı Eserine Göre Ahmed Emin", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/11(2003), 125-138.
- Karakaş, Ali. *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Karakaş, Ali. "Sahabe Döneminde Hadis Tenkidi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*2/66, (2019), 1327-1343.
- Kastalanî, Şehâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.
- Kılıç, Hulusî, "Ahmed Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/62-64, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kırbaçoğlu, Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Kirmanî, Şemsuddin Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Said. *Şerhu'l-Kirmânî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1992.
- Köktaş, Yavuz, *Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar İddialar ve Gerçekler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Malik, Ebû Abdullah b. Enes. *el-Muvatta'*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî. t.y.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîhu Müslim*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998.
- Naim, Ahmedî *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi Mukaddimesi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1970.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman b. Şuayb. *Sünen*, Mısır: Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref. *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslimi'bnî'l-Haccâc*, thk. Rıdvan Câmî' Rıdvân, Kahire: el-Mektebetu's-Sakâfî li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2001.
- Okiç, M. Tayyib. *Tefsir ve Hadis Ders Notları*, Ankara: Atlas Yayınları, 2017.
- Okiç, M. Tayyib. *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1995.
- Öz, Betül, *Ahmed Emin'in Hadise Bakışı*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: 2018.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *eş-Şerhu'l-Muyesser li Sahîhi'l-Buhârî el-Musemma ed-Dureru ve'l-Leâlî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2014.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Fethu İlâhi'l-Mun'im fi Şerhi Sahîhi Müslim*, Ankara: Kalkan Matbaacılık. t. y.
- Sezgin, M. Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Sibâî, Mustafa. *İslâm Hukukunda Sünnet*, çev. Edip Gönenç, İstanbul: Evs Yayıncılık, 1981.
- Şakir, Ahmed Muhammed, *el-Bâisu'l-Hasîs Şerhu İhtisârî Ulûmi'l-Hadis*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Neylu'l-Evtâr Şerhu Munteka'l-Ahbâr*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1973.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1937.

Ünal, İsmail Hakkı, “Fazlurrahman’ın Sünnet Anlayışı ve Yaşayan Sünnet Kavramı Üzerine”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 4/4 (1990), 285-294.

Yücel, Ahmet, *Oryantalistler ve Hadis*, İstanbul: İFAV, 2013.

Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretu'l-Huffâz*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.